

Izvorni znanstveni rad
UDK 930.27(497.5-3Konavle)
Primljeno: 14.12.2000.

NAJJUŽNIJI HRVATSKI GLAGOLJSKI NATPIS

NIKO KAPETANIĆ I MATEO ŽAGAR

SAŽETAK: U ovom se radu s povijesnih i paleografskih motrišta opisuje novopronađeni *Konavoski glagoljski natpis*, jedini sačuvani hrvatski glagoljički epigrafski spomenik južno od rijeke Krke i Vrbasa. Na temelju zaključka da je natpis nastao prije smrti bizantskog cara Emanuela Komnena 1180. godine, raspravljaju se povijesne okolnosti koje su podržale i razvijale glagoljičku tradiciju na hrvatskom krajnjem jugu. Propituju se mogućnosti je li posrijedi širenje glagoljaštva iz makedonsko-bugarskog prostora ili su se na tom prostoru Hrvati prvi put susreli s glagoljicom, pa bi ovaj natpis odražavao kontinuitet sve od 9. stoljeća. Iako svjesni da zbog velike oštećenosti i fragmentarnosti natpisa nije moguće ponuditi konačno čitanje, autori nude svoje prijedloge.

U spomen Branku Fučiću

1. Uvod

Grobljanska crkva Male Gospe u konavoskom selu Dunave u župi Mrčine smještena je istočno od sela, u neposrednoj blizini poznate utvrde Soko. U razornom potresu koji je 15. travnja 1979. pogodio dubrovačko područje, crkva Male Gospe bila je teško oštećena, zbog čega je iste godine potpuno

Niko Kapetanić, vanjski je suradnik Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku. Adresa: Put Kupara 5, 20207 Mlini.

Mateo Žagar, viši je asistent na Katedri za staroslavenski jezik i hrvatsko glagoljaštvo pri Odsjeku za kroatistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Adresa: Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb.

srušena. Na njezinu je mjestu, uz djelomično korištenje starog kamena, tijekom 1982. izgrađena nova crkva.¹ Prilikom rušenja crkve pronađen je mramorni epigrafički ulomak koji je bio ugrađen u zidnu strukturu, a kasnije je pohranjen u novosagrađenoj crkvi. Međutim, tek je 1997. godine utvrđeno da je riječ o glagoljskom natpisu (grafitu) na maloj, nepravilnoj i plosnatoj krhotini debljine 3,5 cm, površine omanje šake (slika 1, fotografija u naravnoj veličini).²

Podrijetlo glagoljskog natpisa donekle je dvojbeno, jer ga možemo povezati s oba neposredno povezana arheološka lokaliteta: s crkvom Male Gospe i s utvrdom Soko. Naime, crkva Male Gospe, u kojoj je natpis pronađen, sagrađena je 1885. godine na mjestu urušene srednjovjekovne crkve. Tadašnji župnik Mrcina Ivo Marinović novu je crkvu gradio od kamena stare crkve, ali je koristio i materijal s utvrde Soko. Po ostacima stećaka i motivima s nadgrobni ploča, crkva Male Gospe pod Sokolom nedvojbeno je postojala u vrijeme dubrovačkog pripajanja Konavala 1419-1426. Utvrda Soko spominje se pak 1391. u darovnici kojom su humska vlastela Sankovići darovali Dubrovniku Konavle s Cavtatom. Nakon konačnog stjecanja Konavala Dubrovčani su utvrdu više puta popravljali i dograđivali da bi je definitivno napustili tek nakon potresa 1667. Tijekom više stoljeća širi je areal utvrde Soko predstavljao ključno srateško mjesto za pristup konavoskom polju i lukama u Moluntu i Cavtatu. Sudeći po brojnim nalazima rimske keramike i općem značenju Epidaura u antici, može se utemeljeno tvrditi da je na mjestu Sokola već u rimsko doba postojala utvrda neophodna za nadzor prometnice prema unutrašnjosti.³

I sam je mramorni ulomak antičkog postanja, jer se na okomito postavljenoj poledini glagoljskog natpisa lako čitaju dijelovi dvaju slova latinske

¹ Dokumentacija u Konzervatorskom odjelu Ministarstva kulture u Dubrovniku.

² O okolnostima u svezi pronalaska i vrednovanja ovog natpisa vidi: Antun Švago, »Pronađen glagoljski natpis stariji od Bašćanske ploče.« *Slobodna Dalmacija*, 2.VI. 1977: 3. Prvo znanstveno utemeljeno pripćenje s atribucijom i datacijom natpisa pružili su Branko Fučić i Niko Kapetanić, »Glagoljski natpis u Konavlima.« *Anali zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 35 (1997): 7-10.

³ O povijesti utvrde Soko, crkvi Male Gospe i stratejskom značenju šireg područja od antičkog doba vidi: Ivo Bojanovski, »Epidauritana Archeologica I.« *Dubrovački horizonti* 26 (1986): 36-45; Ivo Bojanovski, »Topografija rimskih naselja i cesta u gornjoj Gori (Bandi) u Konavlima 2.« *Dubrovački horizonti* 32 (1992): 167-182; D. Živanović i D. Vuković, »Soko-grad u Konavlima.« *Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku* 3 (1954): 375-384; Lukša Beritić, »Tvrđava Soko u Konavlima.« *Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku* 10/11 (1966): 103-134.

Slika 1. Konavoski glagoljski natpis

kapitale (VL), kao očiti ostaci posljednjeg retka rimskog natpisa (slika 2).⁴ Najvjerojatnije se i nevjesto uklesani manji tzv. štakasti križ na samom dnu okomito postavljene poledine natpisa, ispod ostataka latinskih slova, može pripisati autoru glagoljskog natpisa. Tvorac *Konavoskog glagoljskog natpisa* (dalje: *KGN*) iskoristio je, dakle, poledinu rimskog spomenika, vjerojatno stele, koja je s ostalim antičkim ruševinama poslužila kao građevni materijal u doba gradnje ili popravaka utvrde i crkve. O promjeni (ili promjenama) ugradbenog smještaja i prvotnoj veličini mramornog ulomka s glagoljskim natpisom možemo samo pretpostavljati. Budući da i utvrda i crkva postoje istodobno i funkcioniraju kao cjeloviti kompleks,⁵ pitanje o izvornom smještaju natpisa ostaje otvoreno. Rimski je ulomak s glagoljskim natpisom mogao biti ugrađen u crkvu, ali je ipak vjerojatnije da je u nju dospio kao dio građevnog materijala iz utvrde Soko, gdje je prvotno nastao. Prema neohabanosti prijeloma, očigledno je donji rub kamena prelomljen nedavno, najvjerojatnije prilikom rušenja crkve Male Gospe. Jasno je samo da je kamen morao biti dostupan i pisarovoj (klesarovoj) ruci i čitateljevu oku, a prema učestalosti sličnih natpisa na sjeveru hrvatskoglagoljskog prostora, veća je vjerojatnost da se nalazio u unutrašnjosti građevine nego izvana.

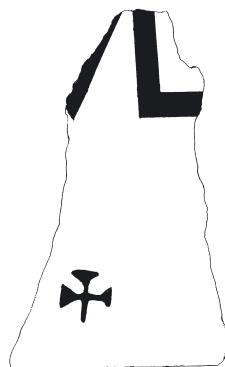
Raščlamba koja slijedi potvrđuje da je *KGN* natpis nastao najvjerojatnije u doba dukljanske vladavine u Konavlima, dakle tijekom 11. ili početkom 12. stoljeća, a njegov pronalazak prvi je materijalni dokaz postojanja tzv. južnog puta širenja glagoljice. Natpis je nastao svakako prije smrti cara Emanuela Komnena 1180. godine, kada prestaje bizantska zaštita dukljanskog područja, a nastupa razdoblje raške ekspanzije, tijekom kojega se zatire i južni krak širenja glagoljice.

2. Konavoski glagoljski natpis u kontekstu glagoljske epigrafike

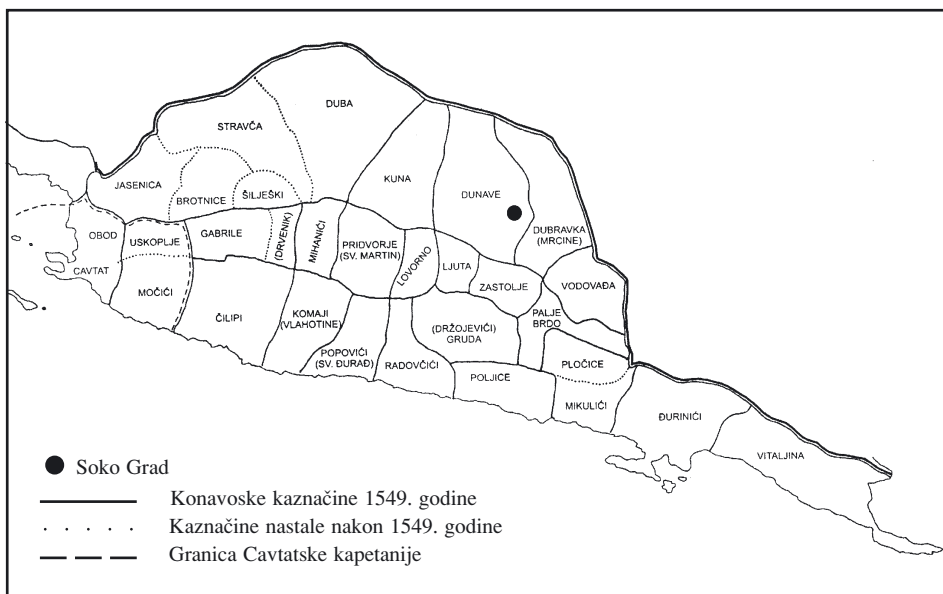
Prije nego što se upoznamo sa slovima, pokušavajući - uz prevladavanje brojnih oštećenja i karakterističnih morfoloških neobičnosti - optimalno rekonstruirati teksturu, te je paleografski i filološki iskomentirati, važno je naglasiti kako je filozofima i povjesničarima od iznimno velikog značenja

⁴ I *Plominski natpis*, prema uvriježenom mišljenju - najstariji hrvatskoglagoljički spomenik, primjer je supostojanja tj. naslojavanja glagoljskog grafita na kasnoantički kamen. Usp. Branko Fučić, *Glagoljski natpisi*. Zagreb: *Djela JAZU*, knj. 57, 1982: 282-184.

⁵ L. Beritić, »Tvrđava Soko u Konavlima.«: 103-134.

Slika 2. Poedina glagoljskog natpisa s ostacima rimskog natpisa

Slika 3. Pozicija Soko Grada

samo dokumentiranje glagoljice na ovim krajnje južnim hrvatskim prostorima. Kao što je dobro poznato, ponajprije po sabiračkom i istraživačkom radu akademika Branka Fučića, kojemu kao najboljem poznavatelju i najpredanijem istraživaču hrvatskoglagojske epigrafike s dubokim poštovanjem posvećujemo ovaj rad, kamene glagoljičke spomenike ispod linije Trogir-Bihać dosad nismo poznavali (zapaženo je tek nekoliko glagoljičkih slova /e, t/ na *Humačkoj ploči*, pronađenoj u Humcu, kralj Ljubuškog, vrlo nesigurne datacije).⁶ Karta epigrafskih glagoljičkih spomenika odande pa sve do Makedonije bila je - i bez obzira na kronologiju - posve prazna.⁷ Treba doduše istaknuti da glagoljica na ovom dominantno ćirilicom prostoru (u pogledu povijesne uporabe slavenskih pisama) nipošto nije iznenađenje: posrijedi je prevažna potvrda dosadašnjim istraživanjima i prosudbama. Branko je Fučić u svojim radovima često isticao kako je glagoljica na hrvatske prostore stizala iz dva smjera, sa sjevera (iz područja Moravske i Metodove Panonske nadbiskupije sa sjedištem u Sirmiju, do 12. st.), te sa slavenskoga jugoistoka (iz Makedonije, Bugarske): "U prvome valu *južnim putem* iz Bugarske i Makedonije u Hrvatsku dolazi glagoljica, zatim u drugom valu, u XI-XII. i u XII. stoljeću, zajedno glagoljica i ćirilica, a od XII. stoljeća isključivo ćirilica."⁸ Upisivanjem konavoskih Dunava na spomenutu kartu glagoljaštvo se na južnoslavenskom prostoru doima kompaktnijim, a južni put (bilo moguće misionarenje iz Carigrada preko bizantsko dalmatinskih gradova, bilo kasnije širenje iz Makedonije) za hrvatsko glagoljaštvo dobiva na većoj važnosti.

Jedno je od važnijih, ali i slabije poznatih tema unutar hrvatske paleoslavistike, pitanje jedinstva hrvatskoglagojskog prostora, odnosno njegove pismenosti u ranom srednjem vijeku (uključujući 13. st.) i s obzirom na različite crkvenoadministracijske i političke granice i s obzirom na različitost temeljne jezične podloge (prema gruboj podjeli: čakavština na sjeverozapadu, štokavština u Bosni, Humu, Duklji, Zeti); velike su razlike i u kontaktnome pogledu (upravo s obzirom na južne dotjecaje, glagoljičke i ćirilčke,

⁶ Povjesničari, paleografi i filolozi uglavnom datiraju ovaj spomenik u rasponu od 12. do 15. stoljeća. Grafematički pokazatelji (npr. upisivanje stražnjeg nazala) potvrđuju smještaj u 12. st. Usp. Branko Fučić, »Hrvatski glagoljski i ćirilski natpisi.«, u: *Hrvatska i Europa. Kultura, znanost, umjetnost*, sv. I., Zagreb: HAZU, 1997: 272.

⁷ B. Fučić, *Glagoljski natpisi*: 2; B. Fučić, »Hrvatski glagoljski i ćirilski natpisi.«: 262.

⁸ B. Fučić, »Hrvatski glagoljski i ćirilski natpisi.«: 280.

te na latiničke utjecaje, izraženije na sjeverozapadu; znatne su razlike i na tekstološkom planu).⁹ Ipak, unatoč komunikacijskim teškoćama, potvrđeno je da su se pismovne tendencije, i grafematičke i grafetičke, širile s jugoistoka na sjeverozapad (do 13. st.), a znatno slabije i obrnuto (osobito nakon 13. st.). Kao što je u filologiji općepoznato, s 13. st. na jugoistočnim hrvatskim prostorima gasi se glagoljaška pismenost i konačno prevladava ćirilika.¹⁰ Poznati *Hrvojev misal* pisan je za bosanskog vojvodu i splitskog hercega Hrvoja Vukčića Hrvatinića početkom 15. st., no ustavnom glagoljicom, razvijanom na hrvatskoj zapadnoj glagoljaškoj strani od sredine 13. st.¹¹ Osim tog usamljenog primjera, ostali se bosanski glagoljički tekstovi, mlađi od 13. st., svode tek na pojedinačne zapise u ćirilčkim kodeksima (npr. zapisi s kraja 14. st. i iz 15. st. u *Čajničkom evanđelju* i zapis u *Radosavljevu rukopisu* iz 15. st.).¹² Kako piše J. Tandarić, “pismo upotrijebljeno u tim kratkim tekstovima ne odgovara suvremenom glagoljskom pismu u Hrvatskoj, već je to imitacija starijih oblika iz 12-13. st.”¹³ Na istome mjestu stoji vrlo važna zamjedba da su bosanski ćirilčiki tekstovi “u određenom smislu dosljedna transkripcija glagoljskih tekstova”, te se po tome “razlikuju od susjedne ćirilske pismenosti.”¹⁴

Dvanaestostoljetni spomenici s tog jugoistočnog rubnog hrvatskog glagoljaškog prostora ne mogu se preciznije prostorno odrediti. Obično se pritom navodi Bosna (točnije, njezini istočni predjeli),¹⁵ Zahumlje, Duklja,

⁹ Te se tekstološke razlike ugrubo svode na pitanje latinskih ili grčkih izvora.

¹⁰ Osim na *Humačkoj ploči*, i uz *Natpis Kulina bana* iz 1189. nalazimo nekoliko najvjerojatnije nešto mlađih glagoljičkih slova: *a*, *b*, *ž*. S druge strane, podosta je primjera ćirilčikih slova u temeljno glagoljičkim natpisima, gotovo do krajnjeg zapada hrvatskog glagoljaštva, npr. u Svetom Petru u Šumi (*Supetarski ulomak*); to posvjedočuje i *Bašćanska ploča*, *Plastovski ulomak*, *Kninski ulomak*, svi najvjerojatnije iz 12. st.

¹¹ Ne dokaže li se postojanje glagoljaške produkcije na bosanskim prostorima u to vrijeme još nekim primjerima, svakako je vjerojatnije pretpostaviti pisanje ovoga kodeksa u okviru nekog skriptorija zapadno od linije Krka-Vrba, odnosno rukom pisara koji su se u tim skriptorijima obrazovali.

¹² Vjekoslav Štefanić, »Glagoljski zapis u Čajničkom evanđelju i u Radosavljevu rukopisu.«, u: *Zbornik Historijskog instituta JAZU u Zagrebu* 2 (1959): 5-19.

¹³ Josip Tandarić, *Hrvatskoglagoljska liturgijska književnost*, Zagreb, 1993: 28.

¹⁴ J. Tandarić, *Hrvatskoglagoljska liturgijska književnost*. Usp. i: Herta Kuna: »Neke grafijske osobine bosanskih srednjovjekovnih kodeksa u odnosu prema staroslavenskoj glagoljskoj grafijskoj tradiciji.«, u: *Nahtigalov zbornik*. Ljubljana, 1977: 153-166.

¹⁵ Zapadni dijelovi Bosne, otprilike lijevo od Vrbasa, oslanjaju se na zapadnu hrvatsku glagoljsku tradiciju. Usp. J. Tandarić, *Hrvatskoglagoljska liturgijska književnost*.

Zeta,¹⁶ no koji spomenik vezati uz koji od spomenutih prostora različite povijesti i sudbine, to danas ne znamo. Ništa nam konkretno nije poznato ni o tamošnjim središtima pismenosti, podupirateljima, razvoju. Prošireno je tako uvjerenje da je i sam kanonski staroslavenski *Kločev glagoljaš* (11. st.) nastao na tom prostoru, kao i *Prva stranica Kijevskih listića* (12. st.). Izvjesnije je pak da su odatle vrlo nam važni *Grškovičev* i *Mihanovičev odlomak apostola* (12. st.).¹⁷ Pretpostavljeni glagoljički (slavenski) protograf *Ljetopisa popa Dukljanina*, nastao također u 12. st., morao je također nastati na tom širokom prostoru. Isto je tako i s protografom *Miroslavljeva evanđelja*.

Dok se o čvršćim prostornim određenjima navedenih pergamentnih spomenika donekle daje raspravljati, pa čak i dovoditi u pitanje njihovu grubu istočnohrvatsku ubikaciju i nacionalnofilološku određenost, kad su posrijedi kameni spomenici stanje je drugačije. Osim u rijetkim slučajevima,¹⁸ epigrafski spomenik je i nastao ondje gdje je pronađen. Dolaze u obzir tek prijenosi na manjoj udaljenosti (kad kamenje jedne srušene građevine treba ugraditi u obližnju noviju), i to nevelikih, prenosivih spomenika. Upravo je čvrsta prostorna odredivost *KGN*, nasuprot nesigurnijem smještaju svih najstarijih glagoljičkih pergamentnih spomenika (fragmenata) s toga područja, najvažnija dimenzija koju nam donosi otkriće ovog natpisa.

Unatoč oskudnom znanju o istočnom polu hrvatskog glagoljaštva (a takvu je određenju tekstova ponajviše pridonijela grafemička raščlamba, dakle, uočavanje redakcijskih zakonitosti karakterističnih za štokavske idiome), vremenski je smještaj znatno sigurniji. Slavenska filologija više uopće ne sumnja u to da glagoljice nakon 12., odnosno prve polovice 13. st. primarno više nema nigdje doli na hrvatskom zapadu (lijevo od spominjane linije Tro-

¹⁶ Eduard Hercigonja, »Srednjovjekovna književnost.«, u: *Povijest hrvatske književnosti*, knj. II. Zagreb, 1975: 82; Eduard Hercigonja, »Glagoljaštvo i glagolizam.«, u: *Hrvatska i Europa. Kultura, znanost, umjetnost*, sv. I., Zagreb: HAZU, 1997: 389.

¹⁷ Oko ovog pitanja nema suglasnosti. Bugarski istraživači inzistiraju na bugarsko-makedonskome podrijetlu. Marija Pantelić je ustvrdila da je pripis na *Sinajskim listićima* (dijelu *Sinajskog euhologija*) napisan istom rukom u isto vrijeme i na istome mjestu. Usp. Marija Pantelić, »O Kijevskim i Sinajskim listićima.« *Slovo* 35 (1985): 5-56.

¹⁸ Naprimjer kod prijenosa latinskog *Luka iz Kaštel Sućurca* iz Splita u Kaštela. Usp. Radoslav Katičić, *Litterarum studia*. Zagreb, 1998: 241-242.

gir-Bihać).¹⁹ Stoga i prije posezanja za grafomorfološkom i grafetičkom analizom možemo pretpostaviti gornju granicu mogućeg nastanka *KGN*. Donju pak granicu ne bismo, prema uvrježenijim filološkim znanjima o južnom glagoljičkom putu, očekivali mnogo ranije od početaka 12. stoljeća. Otada, naime, pratimo širenje glagoljice iz makedonsko-bugarskih prostora prema zapadu. Uzmemo li ipak u obzir mogućnost da se i u ovim južnim hrvatskim prostorima glagoljica širila iz bizantskodalmatinskih prostora, vremensku granicu bismo, načelno gledano (ne obazirući se zasad na prepoznatu godinu i na teško raščlanjiv jezični materijal), mogli još unatrag pomaknuti. Za takvu mogućnost zauzeo se i Neven Budak,²⁰ ističući kako je svojedobno i Miho Barada upozorio na jedan od zaključaka Splitskog sabora iz 928. g. koji bi upućivao na južnije rasprostiranje “Metodijeve doktrine”, a s njom zacijelo i glagoljice: “A ostale crkve koje su na istoku, tj. stonska, dubrovačka i kotorska, neka potpuno u svojim sjedištima i granicama u svemu slijede nauku kršćanske vjere.”²¹ Barada je tako smatrao da je do dodira Hrvata s glagoljicom došlo prije na području južnodalmatinskih biskupija (pa odatle i na prostoru Duklje, Travunje i Zahumlja) nego na sjeverozapadu: “Dalmatinski su gradovi orijentirani prema Bizantu, a kako sam prije pokazao, teritorij njihovih biskupija nije, kako se obično piše, bio u to doba ograničen na gradsko tlo, nego njihova vlast nije obuhvatala teritorij Hrvatske, ali jest onaj Neretljana, Zahumlja, Bosne i drugih oblasti. Na ovaj teritorij, koji je u okviru Istočne Crkve, najprije je uvedena glagoljica ili, kad poslije smrti sv. Metodija (885) Svatopluk progna njegove učenike, ili poslije provale Madžara u Moravsku početkom X. st. (...)”²² S tom problematikom u izravnoj je vezi i tvrdnja pape Ivana X. u pismu splitskom nadbiskupu Ivanu iz 928. godine, gdje ustvrđuje kako se *Metodijev nauk* proširio po

¹⁹ Pritom ne računamo povremenu prisutnost glagoljičkih slova ili zapisa u ćiriličkim rukopisima, niti prepoznatljivost uzusa starih glagoljičkih rukopisa koji su poslužili kao oslonac mlađem ćiriličkom pisanju. Najmlađi sačuvani rukopis s desne strane spominjane zemljopisne granice jest *Splitski odlomak misala*, vjerojatno s kraja 12. odnosno s početka 13. st. Kao što smo već istaknuli, *Hrvojev misal*, iako namijenjen bosanske vojvodi Hrvoju Vukčiću Hrvatiniću, pisan je po uzusima ustavne hrvatske glagoljice, razvijane na zapadu hrvatskoglagoljskog prostora.

²⁰ Neven Budak, »Prilog valorizaciji humsko-duklijanskog kulturnog područja u prvim fazama njegova razvitka (do 12. st.)«, *Starohrvatska prosvjeta*, Serija III, 16 (1986): 126.

²¹ Miho Barada, »Episcopus Chroatensis.«, u: *Croatia Sacra. Arkiv za crkvenu povijest Hrvata*, g. I. Zagreb, 1931: 211-214.

²² M. Barada, »Episcopus Chroatensis.«: 214.

“zemlji Slavena” (*Sclavinorum terra*). U skladu s prethodnim pretpostavkama, prevladava danas mišljenje kako je to upravo bizantski prostor nastanjen Slavenima, a ne prostor hrvatske države.²³

Razmatrajući mogućnosti prvog južnog hrvatskog dodira sa staroslavenštinom, dakle i glagoljicom, uz poznatu tezu o makedonskom izvorištu glagoljaštva (uz priznavanje posebnosti sjevernoga smjera), Budak upozorava i na iznimno frekventan plovni put uz istočnu jadransku obalu, između Carigrada i Venecije, koji je nastavljao onodobnu najvažniju balkansku cestu, *Via Engatia*, od Soluna do Drača. Kao dopunu toj “južnoj pretpostavci” Budak navodi i mogućnost, koja se nametnula 867. g., pošto je bizantska flota razbila dubrovačku opsadu Dubrovnika, da - uz pomoć “postignuća slavenskih apostola” - proširi svoj utjecaj na unutrašnje uređenje tamošnjih sklavinija.²⁴ Upozoravamo ipak da bi vjerojatnost ove hipoteze valjalo nadopuniti i indikacijama da su, osim Konstantina i Metoda (držimo li da oni sami s tim prostorom nisu bili u doticaju²⁵), u to rano doba, uz slavenske misije, staroslavenštinu promicali i drugi bizantski misionari. Postavljanje pitanja o prvenstvu doticaja sa staroslavenštinom, držimo, i nije od presudne važnosti - i zbog nejedinstvenosti prostora tog ranog glagoljaštva (na što Budak i sam upućuje), a i zbog vjerojatnosti da su i smjerovi utjecaja bili različiti. Kao potvrdu teze o razvijenoj slavenskoj glagoljičkoj književnosti ovog prostora navodi i bogatu slavensku podlogu *Ljetopisa popa Dukljanina* (sa slavenskoga je jezika preveden na latinski još u 12. st., kada su i Konavle pripadale Duklji, nedugo nakon što je izvorni tekst napisan na glagoljici odnosno ćirilici), te zamijećene znatne glagoljičke utjecaje na istoprostornu a nešto mlađu ćirilčku pismovnost (npr. u bosaničkom pravopisanju na *Humačkoj ploči*, u teksturi *Miroslavljeva evanđelja* iz 12. st. itd.). Kao presudni dokaz proširenosti glagoljice na tom istočnohrvatskom prostoru navodi pak paleografsko-tekstološka istraživanja Marije

²³ Radoslav Katičić smatra kako je najvjerojatnije da se spomenuti navod odnosi “na područje gradskih općina bizantske Dalmacije i njihovih biskupija, ukoliko je bilo naseljeno slavenskim pukom.” Mogućnost prvotnog širenja glagoljice na jugu nije spominjao. Radoslav Katičić, *Uz početke hrvatskih početaka*. Split, 1993: 78.

²⁴ N. Budak, »Prilog valorizaciji humsko-duklijanskog kulturnog područja«: 129

²⁵ O mogućnostima da su Sveta Braća pristala sa svojim učenicima uz istočnu jadransku obalu, usp. Marija Petrović, »Prvi susreti Hrvata s ćirilometodskim izvorištem svoje srednjovjekovne kulture.« *Slovo* 38 (1988): 5-54.

Pantelić kojima je ova naša ugledna paleoslavistica pokazala da su i *Kijevski* i *Sinajski listići* bili u 12. st. u uporabi na humskom prostoru, gdje su se prepletali istočni i zapadni crkveni obred.²⁶

Što nam o svemu tome govore povijesni odnosi? U 11. st., kada zbog iščitane 1060. godine držimo vjerojatnim i nastanak *KGK*, Konavle su dio Duklje. Sljedećeg stoljeća, također produktivne slavenske pismovnosti na tom južnom ozemlju, dukljanska vlast nije više čvrsta, odnosno formira se u Konavlima razmjerno velika autonomija. Iz vremena dukljanske vlasti potjecali bi predromanička crkva Sv. Mitra u Gabrilima i naš *KGK*.²⁷ Potkraj 12. st., međutim, na te se prostore širi raška vlast i njime vlada još dvjestotinjak godina, sve do smrti cara Uroša V. 1371. g. Vjerojatno se opstanak glagoljaštva u Konavlima, a i šire, osim dominantnih unutrašnjih razloga, može ograničiti i s tim širenjem raške dominacije, ćiriličke pismovne kulture. Od svih, naime, srednjovjekovnih južnoslavenskih kultura jedino za rašku ne nalazimo izravne indikacije o postojanju glagoljičke pismovnosti.²⁸

Prije nego što se latimo paleografskih pokazatelja, očekujući da pripomognu datiranju ovog kamenog spomenika, valja promotriti još neke materijalne i tekstne pokazatelje, neophodne za potpuni opis spomenika.

Tradicionalna paleografska literatura imenovat će natpisima svaki u kamen uklesan zapis, bez ikakva obzira na namjenu i na kvalitetu njegove izvedbe.²⁹ Funkcionalni pristup kamenim pisanim spomenicima naglašava pak razliku između natpisa i grafita. Natpise bi obilježavala službenija, važnija ili svečanija namjena (pri čemu se donose za buduće naraštaje važni podaci), položaj im nipošto ne može biti slučajan (uvijek je to prostor koji privlači pozornost: iznad vrata, blizu oltara...), pa odatle proizlazi i brižljivija izvedba slova klesanjem u kamenu (takvu brižnu obradu kamena mogli su izvoditi

²⁶ M. Pantelić, »O Kijevskim i Sinajskim listićima.«.

²⁷ Niko Kapetanić i Nenad Vekarić, *Stanovništvo Konavala, I*. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU, 1998: 19.

²⁸ Postrani sada ostavljamo rekonstrukciju mogućnosti da se ondje potkraj 9. st., prije nego što ju je istisnula ćirilica, širila glagoljica. Uporište tomu je tek analogija prema stanju na bugarskim i makedonskim prostorima.

²⁹ Sama riječ "natpis" opterećena je svojim prefiksom "nad-", što izražava prostornu dimenziju (suprotno od: *pot-pis*). Prerastanjem u termin zagubilo se to polazište, pa je tako počela označavati svaki kratak tekst namijenjen javnosti, uočljivo napisan na vidljivome mjestu.

samo majstori, dobri poznavatelji obrade kamena, koji najčešće sama slova i nisu poznavali, pa stoga i povremene pogreške u natpisima; brižljivost je ovisna i o vremenu: očigledna je tendencija da mlađi natpisi postaju sve pravilnijima, što dakako ima veze i s postupnim konstituiranjem ustavne uglate glagoljice od sredine 12. st.).³⁰ Grafiti su pak znatno neobaveznijeg sadržaja, demokratičniji, napisani kojegdje, blizu pisarove ruke, a obično i blizu očiju slučajnog čitatelja (nerijetko su i skriveni, teško uočljivi, ali najčešće ondje gdje se ljudi okupljaju - u crkvi): mogu sadržavati samo nečiji potpis (često u obliku: *to pisa xy dne...*, *mêseca...*), ili pak kakve kratke aktualije (npr. o tome kada je tko umro i sl.), komentari sadržaja fresaka, zazivi ili kraće molitve i dr. Lako je ustvrditi da golema većina grafita sadržava dva temeljna podatka: ime autora grafita i vrijeme njegova bivanja (dimenzija je to vrlo slična i današnjim grafitima-potpisima), te da rijetko prenose povijesti važne podatke. Grafite dakle, za razliku od starih natpisa, pišu isključivo pismene osobe, dakle i pismovni profesionalci - pisari u skriptoriju. S obzirom na tehniku, valjalo bi razlikovati grafite nastale paranjem po mekoj površini (npr. na freskama, žbuki ili pak na marginama pergamenta),³¹ i one izvedene, zapravo uklesane u kamen. Tradicionalna podjela na natpise i grafite prema kriteriju materijala na kojemu se piše, s time da bi prvi označavali pisanje u kamenu, a drugi "grebanje" ili "paranje" po mekšoj površini, zamijenila bi se, odnosno dopunila, razlikovanjem s obzirom na funkciju. Intencija teksta (zabilješke) određuje njegov konačni vizualni oblik više nego sam materijal na kojemu se piše. I u hrvatskoglagoljskoj paleografiji ima primjera koji upućuju da ne smijemo izjednačiti materijalnu danost i funkciju.³²

³⁰ B. Fučić, *Glagoljski natpisi*: 7.

³¹ U ovom slučaju često se nazivaju zapisima.

³² Pogledamo li najstarije, 11. stoljetne i 12. stoljetne hrvatskoglagoljske spomenike, uvjerit ćemo se da su natpisi znatno češći: *Bašćanska ploča* (kompilacija zapisa o darovanju i zapisa o gradnji), *Senjska ploča* (tek invocacija zapisa slične funkcije kao i na *Bašćanskoj ploči*), *Valunska ploča* (nadgrobni natpis), zacijelo i *Krčki natpis*, te *Grdoselski ulomak* (vjerojatno zapis o posvećivanju oltara brižljive izvedbe). Prema navedenim kriterijima, *Plominski natpis* - unatoč naslovu - bio bi zacijelo grafit: vjerojatno (zbog oštećenosti, odnosno nezavršenosti) bilježi tek potpisnu formulu (*se e pisъль s...*); o brižljivosti izvedbe teško je išta tvrditi zbog veće starosti od ostalih uspoređivanih spomenika. O *Supetarskom ulomku*, zbog velike ulomljenosti, također je teško nešto određenije reći (riječ *атень* ipak upućuje na službeni karakter, dakle na natpisno određenje).

Već i predočena imena nabrojanih spomenika govore o neuvažavanju funkcionalne razdiobe (npr. *Grdoselski ulomak* nije ništa manje natpis od *Plominskoga*). Stoga se i mi, pri odabiru imena za ovaj naš spomenik, možemo opredijeliti za naziv *Konavoski glagoljski "natpis"* i zbog poštovanja naše paleografske tradicije a i zbog toga što se u suvremenoj kulturi grafiti odnose na *ispisane* tekstove na javnoj površini, sasvim rijetko uparane, a uklesanih primjera gotovo da i nema.³³

Sve dok ne proniknemo u sadržaj ovog vrlo ulomljenog i oštećenog natpisa ne možemo mu ni s tekstnih pozicija prosuđivati funkcionalnost.³⁴ Ne možemo ni reći da su slova izvedena osobito brižno; čini se čak da je pri polovici teksta promijenjeno sredstvo za pisanje, a možda se promijenio i sam klesar (u prva četiri retka slova su veća i upisana su debljim linijama, sve su oble forme pretvorene u karakteristične epigrafske trokute³⁵). Učrtane redačke linije, koje smo zapazili i npr. u *Grdoselskom ulomku*, ovdje su posve vidljive, s time da se u 4. retku upisuju između linija dva slovna retka i da su linije prilično neravno izvedene. Takav smještaj nipošto ne govori u prilog brižljivu uklesu natpisa, no u procjenama kvalitete kao kriterija natpisnog određivanja za najstarije glagoljske epigrafske spomenike moramo biti oprezni.³⁶ Istodobno, cijeli je zapis i uokviren uvrštavanjem okomitih

³³ Jedina primjedba ovom odabiru mogla bi se ticati određenja "Konavoski", i to u vjerojatnom slučaju da se na području Konavala pronađe još pokoji glagoljski natpis. Preciznije bi određenje, prema zaseoku Dunavama, gdje je zapravo i pronađen, moglo dovoditi u zabludu zbog preklapanja s rijekom Dunavom.

³⁴ Mogli bismo pretpostaviti i sukcesivno upisivanje kraćih zapisa jedan za drugim u predviđene obilježene retke. Vjerojatno stoga što je obilježeni stupac bio znatno veći, te je ovaj ulomak kojim raspoložemo tek njegov manji dio. Sličan način tekstne organizacije imali bismo na *Bašćanskoj ploči*, samo uređenijeg smještaja i grafijske izvedbe. Zanimljivo je da se desna okomita granična tekstna linija ne proteže iznad prvog retka; ni s lijeve strane upisanog stupca nema tragova teksta; prema tome, prvi redak našeg natpisa mogao bi biti početak cjelovitog teksta.

³⁵ Odatle i usporedbe s elementima tzv. "trokutaste" protoglagoljice (Marica Čunčić, »The Oldest Croatian Type of Glagolitic Script.«, u: *Journal of Croatian Studies* 36-37 (1995/1996), New York: 19-52). Ovdje se ipak opredjeljujemo za posve materijalno tumačenje te uglatosti: rezultat su, držimo, borbe pisara s tvrdim materijalom, uz nastojanje za što jednostavnijim pisanjem. Pomišljamo i kako je neka gruba klesarska ruka u tom gornjem dijelu natpisa (prva 4 retka) slovne linije podebljala i pojednostavila. U donjem, slabije vidljivom dijelu natpisa (od 5. ispisnog retka; vjerojatno pisanom drugom rukom) takva uglatost uopće nije prepoznatljiva.

³⁶ Uređivački kriteriji i zahtjevi, primjenjivani na bogatiju produkciju mladih glagoljičkih epigrafskih spomenika, ili pak latiničkih (i onih rimskoga razdoblja), ne mogu se i ovdje, zbog različitih uvjeta nastanka, primijeniti.

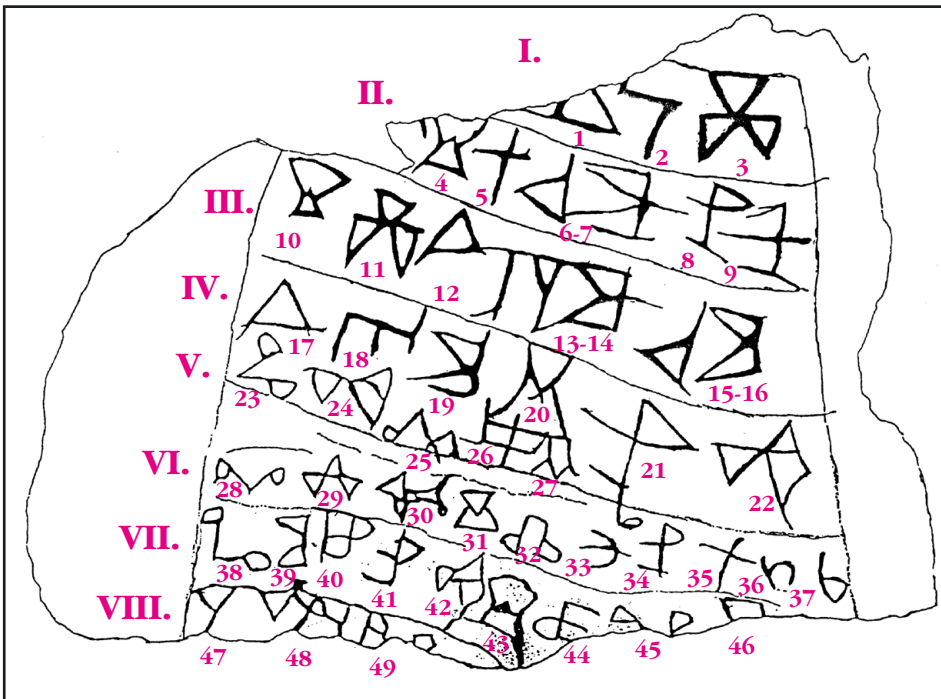
linija s lijeve i s desne strane teksta. Svrha je tomu, uz oponašanje organizacije tekture na pergamentu, i isticanje, odnosno svraćanje pozornosti potencijalnog čitateljstva, pri čemu se gubi dojam slučajnosti.

Iako bismo prema svim današnjim filološko-povijesnim znanjima, načelno, mogli očekivati s tog područja glagoljske spomenike i s početka 10. st., grafomorfološke osobine *KG*N takvu starost neće potvrditi. Najstariji glagoljički spomenici kojima raspoložemo potječu iz 11. stoljeća (tzv. kanon staroslavenskih spisa), a njihova slova (uvažavajući i razliku u materijalu za pisanje) pokazuju stariji razvojni stupanj pisma. Metodološko ograničenje čeka nas i pri periodizacijskim nastojanjima: osnovne kriterije kojima se služimo pri vremenskom određenju tekstova hrvatskoglagoljskog zapada (stupanj provedenosti nove linijske organizacije tekture, odnosno slovne koordinacije) ovdje ne možemo primijeniti, jer se takve mijene u istočnom hrvatskoglagoljskom korpusu nisu provodile. Grafomorfologija ionako rijetkih mlađih glagoljičkih zapisa s tog područja nije proučena, pa tako i ne znamo smjerove pismovnoga razvoja, odnosno zakonitosti pismovne retardacije ili okamenjivanja pojedinih oblika.

3. Paleografska analiza Konavoskog glagoljskog natpisa

Prije nego što započnemo s raščlanjivanjem svakog pojedinog prepoznatog slova, predočit ćemo cjeloviti ispis, zapravo precizan prijepis s kamena, i označiti svako slovo brojevima (slika 4).

Na prvi pogled, zbog fragmentarnosti i velike oštećenosti, ni dobar poznavatelj glagoljice ne može iščitati sadržaj teksta, a ni za mnoga slova nije siguran kako ih odrediti. Pokušat ćemo stoga prepoznati i opisati svako pojedino, služeći se ponajprije grafomorfološkim kriterijima, ali i grafematičkima, što, između ostaloga, određuju pravila distribucije grafema u tekstu.

Slika 4. Konavoski glagoljski natpis - numeracija redova i slova

1. Od prvog vidljivog nam slova (koje je vjerojatno bilo četvrto u izvornome retku) raspolažemo samo njegovim donjim dijelom. Eliminacijskom metodom ustvrdili smo da takav donji trokutasti dio od svih glagoljičkih slova mogu imati samo: **i** (u obloglagoljičkim kanonskim tekstovima donji dio uvijek čuva oblost; uglati oblici zasvjedočeni su pak u *Plominskom natpisu*, *II. jurandvorskom ulomku*, ali i u *Grškovićevu odlomku apostola*, *Bečkim listićima*, *Premudinim ostrišcima*), **r** (oblikom bi to bilo i najvjerojatnije), te **s** (trokutasti donji dio, u našem primjeru doduše malo nesimetričan, osobina je gotovo svih glagoljskih tekstova do sredine 13. st.³⁷). Ako bi se doista iz sljedećih slova mogao prepoznati glagol *-klesati*, tada je i najvjerojatnije da na početku stoji slovo *s*, a ispred njega nesačuvano *i*.

³⁷ Donji je dio četvrtast u *Valunskoj ploči*: i *Ljubljanskom homilijaru* (13. st.): .

2. Slovo **k** jedno je od onih s pouzdanim čitanjem, iako mu je posve gornji dio (s eventualnom ravnom crticom)³⁸ odlomljen. Važno je ustvrditi da nema ni traga starome supskriptu, koji još postoji i u 12-stoljetnima *Grškovićevu odlomku apostola* i *Bečkim listićima* . Takvo ispuštanje svakako je znak pomlađenosti u odnosu na kanonske 11-stoljetne spomenike.

3. Nesumnjivo je upisano slovo **l**. Sva su tri oka podjednako velika (čak je gornje i nešto veće). Njihov trokutasti oblik, u usporedbi s dominantnim kvadratima u uspoređivanim hrvatskoglajoljskim epigrafskim spomenicima (npr. u *Grškovićevu odlomku*:) , prilično je rijedak (stoji npr. u *Bečkim listićima*:). Zakonitosti klesanja u kamen (težnja za što jednostavnijim uklesom sa što manje pokreta: trokut je zacijelo lakše uklesati nego četverokut) ipak takav oblik čine vjerojatnim i donekle očekivanim.³⁹ Treba istaknuti da je ovo slovo jedno od rijetkih koje se jednim svojim dijelom prislonilo uz liniju, i to - očekivano - uz gornju,⁴⁰ iako cijelom teksturom prevladava dojam kako slova ba-

³⁸ S obzirom na to da je u pogledu upisivanja te gornje crtice (npr. u) stanje u otprilike istodobnim hrvatskoglajoljskim tekstovima vrlo raznoliko (npr. crtica postoji u: *Mihanovićevu odlomku apostola*, *Bašćanskoj ploči*, *Jurandvorskim ulomcima*, *Bečkim listićima*, *Premudinim ostrišćima*, *Humskom grafitu*, *Supetarskom ulomku*; ne postoji u: *Valunskoj ploči*, *Bašćanskoj ploči* [druga inačica], *Grškovićevu odlomku apostol...*), ne usuđujemo se procijeniti konačni izvorni izgled ovog slova. Teško je ovo stanje usporediti sa stanjem u kanonskim staroslavenskim tekstovima, jer je i ondje različito. Čak su i paleografski pregledi slova katkad kontradiktorni (usp. za *Praške listiće* i *Assemanijev evanđelistar* oblik slova *k* u: B. Fučić, *Glagoljski natpisi*: 11 i Pet' r Dinekov i dr., *Kirilo-metodievaska enciklopedija*, 1 (1985), Sofija: 492 (preneseno u: Josip Bratulić, *Leksikon hrvatske glagoljice*. Zagreb, 1995: 168). Činjenica je da se kasnije, s konstituiranjem u 13. st. ustavne uglate glagoljice, kojoj je osnovna osobina prilagođivanje linijskom ustroju, gornja crtica učvrstila (stapajući se s gornjom glavnom redačkom linijom).

³⁹ Za metodu analitičke paleografije ovaj je oblik iznimno zanimljiv, jer se dobro uklapa u predloženu Jončevljevu slovnu mrežu () , kružnicu podijeljenu na osam jednakih dijelova, te osobito u hipotezu M. Čunčić o najstarijem, trokutastom tipu glagoljice. Upisano u takvu shemu, takvo idealno *l* izgledalo bi ovako: . Činjenica je da je ovo slovo trokutasto upisano upravo na jugu, a ne na najstarijim fragmentima hrvatskoglajoljskog zapada (usp. *Plominski natpis*, *Krčki natpis*, natpis *Bašćanske ploče*). Vasil Jončev i Olga Jončeva, »Dreven i s'vremen b'lgarski šrift.« *B'lgarski hudožnik* (1982), Sofija.; M. Čunčić, »The Oldest Croatian Type of Glagolitic Script.«: 37.

⁴⁰ Nakon uspostave četverolinijskog ustroja, dakle u ustavnoj glagoljici, gornje će se oko smanjiti i prijeći gornju glavnu liniju: .

lansiraju između dviju redačkih linija, ne oslanjajući se na njih.⁴¹ Podebljanost posve gornje vodoravne linije, koja se preklapa s redačkom linijom, ne opravdava pomisao da je posrijedi slovo ž.

4. Nakon jednog izbijenog slova (ili možda dva manja) na početku drugog retka zapisa, slijedi najvjerojatnije ponovno slovo s. Oko ovoga slova (uz dno) prvi put ćemo zamijetiti tragove klesanja i izvan slovnih linija, kao rezultat razmjerno nemarnoga uklesavanja, kada je klesarska ruka produžila potrebne linije, ili čak i kratke uklese, nastale omaškom (s lijeve strane slova). Prema odnosima manjeg donjeg dijela i većega gornjeg ovo je s naj-sličnije onome u *Plominskom natpisu* (☉) i na *Bašćanskoj ploči* (☉), a slično je stanje i u *Bečkim listićima* (12. st.): ☉.

5. Nema sumnje da je riječ o slovu a. Oblik križa, izduženije okomite linije, s poprečnom pomalo koso upisanom, bez ikakvih repića sa strane. Premda se u onodobnim rukopisnim tekstovima uvijek ondje krajevi linija barem zadebljuju (a od 12. st. postupno slijedi spuštanje tih repića prema donjoj liniji), pa tako i u *Valunskoj ploči*, *Bašćanskoj ploči*, *Krčkom natpisu* (...), ovdje to ne nalazimo. Takvo izbjegavanje i minimalnih "repića" ne možemo tumačiti odslikom starine (i u kanonskim se tekstovima oni bilježe), već prije više-manje namjernim zanemarivanjem zbog teške izvedbe malih poteza u kamenu.

- 6, 7. Tumačenje ovih poteza prva je velika teškoća s kojom se susrećemo. Između mogućnosti da tretiramo dva znaka zasebno (☉ i ☉), ili pak zajedno kao ligaturu, opredijelili smo se za drugu mogućnost. Ponajviše zbog toga što iz pretpostavljenog zasebnog znaka ☉ ne možemo rekonstruirati ni jedno glagoljsko

⁴¹ Usp. Thorvi Eckhardt, »Napomene o grafičkoj strukturi glagoljice.« *Radovi Staroslavenskog instituta* 2 (1955): 59-91.

slovo (a ni ćirilčko). Ako se pak radi o spojenici, u obzir dolaze dvije mogućnosti: *vo* ili *go* (u interpretaciju slova *o*, dakle, nema sumnje). Kroz usporedbu prve mogućnosti sa stanjem u našim epigrafskim i rukopisnim spomenicima, razmjerno bi neobično bilo poravnanje donje vodoravne linije,⁴² utoliko više što u sljedećem retku (br. 13) stoji *v* s klinastom hastom. S druge strane, da bismo bili sigurni kako je riječ o ligaturi *go*, nedostaje nam izrazitija spojnica tih dvaju trokutića (usp. sličnu priljubljenost, ponajviše u *Marijinskom evanđelju* - , u *Ohridskom evanđelju* - , *Sinajskom euhologiju* -). Na slovo *g* upućuje i nepotpuna paralelnost trokutića, odnosno dovoljno zamjetna podignutost lijevoga, ali nas istodobno zbunjuje smještaj desnog oka; očekivali bismo njegovu veću spuštenost. Svakako treba reći da nas pri prepoznavanju ovoga slova zbunjuju i, za ovaj natpis toliko karakteristični premašeni potezi, i to na nekoliko mjesta, kao i nespojenost nekih linija.⁴³

Vrijedi također napomenuti da plitko *g*, doduše uvijek s jasnom poveznicom, pronalazimo i u *Bečkim listićima*, te u *Grškovićevo odlomku apostola*. Drugi član ligature, *o*, posve je razaznatljiv: zbog upisanih trokuta ostavlja mladi dojam, kao i njegova inačica pod br. 14, jer svojim ravnim vodoravnim potezima kao da se već poravnao uz redačke linije. Prisutnost desnog poteza i u još jednome *o* (br. 14) navodi na pomisao o kakvoj regionalnoj posebnosti (uspostavljenoj možda analogijom prema crticama okrenutima nalijevo kod slova, s tendencijom prema statičnosti slova, *n*, *p* /, /...).⁴⁴ Upozoravamo i na spojenost slovnih oka,

⁴² U kanonskim glagoljičkim staroslavenskim spomenicima *Sinajskom euhologiju*, *Ohridskom evanđelju*, te *Rilskim (Makedonskim) listićima* (sve odreda makedonskim spomenicima) mogu se susresti i takvi oblici gdje donja vodoravna linija nije ni zakrivljena ni klinasta (kao u većini kanonskih/obloglagoljičkih tekstova), a ni četvrtasta (kao kod nas u *Bačanskoj ploči* i *Jurandvorskim ulomcima*).

⁴³ Iako su zakonitosti grafijske organizacije u kamenu umnogome različite, u potrazi za optimalnom procjenom posegnuli smo i za opisom ligaturnoga stanja u kanonskim glagoljičkim tekstovima. Potvrdilo se da su obje pretpostavljene ligature razmjerno česte (*vo* se upisuje u *Zografskom* i *Assemanijevu evanđelju*, a *go* u *Rilskim listićima* i *Assemanijevu evanđelju*). Usp. Horace Lunt, »Ligatures in Old Church Slavonic Manuscripts.« *Slavistična revija* 10/1-4 (1957), Ljubljana.

⁴⁴ No ni ta posebnost ne bi bila dosljedna, jer dva *o* u ovom natpisu taj poteščić nemaju (br. 16, 39).

što nije odlika poznatih nam slova *o* u najstarijim glagoljičkim tekstovima. Takve smo pojave svjedoci tek u mlađim tekstovima ustavne uglate glagoljice, a postaju uobičajenima tek od pojave tiska. Moguće je da je do tog spajanja došlo pri kasnijem podebljavanju slabo prepoznatljivih slovničkih linija. Isto je tako i kod slova pod br. 14, 16, 19.

8. I ovo se slovo **n** može dobro iščitati. Oko mu je također trokutasto izvedeno (i to tako da potvrđuje Jončevljevu slovnu shemu: Ⓢ),⁴⁵ a sadrži i dva važna pokazatelja starine: dvije crtice okrenute nalijevo (s time da je viša upisana u nastavku donje linije “oka”, kako i jest u većini spomenika, i epigrafskih i pergamentnih), jamstvo slovne statičnosti.⁴⁶

9. Posljednje slovo u drugom retku zacijelo je **e**, premda bi se moglo i pomisliti da je posrijedi *a*. Naime, u osnovici je oblik križa, no na gornjem i donjem kraju okomite linije očigledne su dvije uklesane crtice na lijevu stranu. Zanimljivo je da je tako središnja crtica najduža i najzamjetnija, te da je njezino prelaženje na desnu stranu upravo istaknuto. Inače, ta središnja crtica, u budućnosti i sklona ispadanju, u ovom je fragmentu, po veličini i snazi uklesa, jedna od dvije osnovne linije. Podsjetimo, u kanonskim tekstovima daleko su češći primjeri s dvije središnje crtice (usp. *Kijevske listiće* Ⓢ , *Zografsko evanđelje* Ⓢ , *Assemanijevo evanđelje* Ⓢ), premda ima i primjera samo s jednom (druga ruka *Zografskog evanđelja* Ⓢ , *Sinajski euhologij* Ⓢ , *Ohridsko evanđelje* Ⓢ).⁴⁷ Hrvatsku pak glagoljicu i na zapadu i na istoku

⁴⁵ Takvo ili slično oko (s ravnom donjom crtom), pronaći ćemo i u *Valunskoj ploči* (Ⓢ), *Senjskoj ploči* (Ⓢ), *Grdoselskom ulomku* (Ⓢ), dakle, na epigrafskim spomenicima. (Nije li slučajno da upravo pisanje u kamenu upućuje na vezu sa spominjanom “trokutastom” slovnom shemom? Ne upućuju li na to zakonitosti izvođenja slovničkih oblika u kamenu /prvo se upiše križ a potom se samo dva kraja spoje još jednom kraćom linijom/?) Drugačiji ustroj oka zapaziti ćemo u *Pre mudinim ostrišcima* (Ⓢ), *Humskom grafitu* (Ⓢ , Ⓢ), *Grškovićevo odlomku apostola* (Ⓢ), *Mihanovićevo odlomku apostola* (Ⓢ) itd., a takav će oblik (dakle s ravnom gornjom crtom, poravnanom s gornjom redačkom linijom) prevladati i od kraja 13. st.

⁴⁶ Usp. T. Eckhardt, »Napomene o grafičkoj strukturi glagoljice.«: 66-70.

⁴⁷ Ponovno su posrijedi kanonski spomenici nastali na makedonskom prostoru.

karakterizira samo jedna crtica (dvije su samo na *Plominskom natpisu* - 𐰃), s time da smo proširenje te crtice nadesno, i preko glavne okomite linije (što je oznaka starine), zabilježili samo u *Mihanovićeve odlomku apostola* 𐰃, nastalom također negdje na hrvatskom istoku. Slovo *e* u našem natpisu nipošto ne svjedoči tendenciju slabljenja te linije, štoviše! I time se potvrđuju posebnosti epigrafičke paleografije.

10.

Ponovno slovo *s*. Znatno je manje od sljedećeg slova. Donji dio slova, trokut, također je bitno manji u odnosu na gornji, nešto zaobljeniji dio slova nego što bismo to pretpostavili za oštećeno *s* pod br. 1. Za razliku od tog početnog, na ovome *s* vidljivo je također da je donji dio pravi trokut. Sada tek slijedi pitanje koliko je takav izgled uvjetovan paleografskim uzusima konkretnog doba⁴⁸ a koliko klesarskim teškoćama odnosno nevještošću.

11.

Ovo slovo *l* od onoga pod br. 3. malo se razlikuje: osnovna je razlika u neprislonjenosti gornjeg oka na gornju redačku liniju, no to ionako u ovako starom kamenom zapisu nema očekivanu težinu.

12.

Ovo je slovo jedno od onih koja nam zadaju najviše poteškoća. Nakon procjenjivanja svih mogućnosti, i one prema kojoj desna okomita linija i ne bi pripadala istom slovu, zaključili smo da je najvjerojatnije posrijedi slovo *a*, i to u obliku sličnome onome *a* na *Bašćanskoj ploči* (𐰃), a pogotovu, i to po nepostojanju središnje linije u trokutu, onome na *Supetarskome ulomku* (𐰃), unatoč tomu što pisar dva osnovna slova dijela nije spojio. Tu izrazitu nepažljivost možemo tumačiti ili klesarovim nepoznavanjem pisma, ili pak krajnjom klesarskom nevještinom pisme-

⁴⁸ U kanonskim spomenicima izrazitog je trokutastog oblika donji dio slova *s* u: *Kijevskim listićima*, *Praškim odlomcima*, *Marijinskom evanđelju*, *Zografskom evanđelju* (obiju ruku), *Sinajskom psaltiru*. Oblost je pak istaknutija u *Assemanijevu evanđelistaru*, *Sinajskom euhologiju*, *Kločevu glagoljašu*... Pokazuje se na koncu da tekstovi koji su pisani debljim linijama u pravilu imaju zaobljeniji taj donji dio.

nog autora, čini nam se da ima više indikacija u prilog drugoj pretpostavci: neprimjereno su uklesane linije i mnogih drugih slova, a malo je vjerojatno da vješt klesar ne bi mogao slijediti zadani rukopis. Potvrđivanje ovog slova i na krajnjem hrvatskom jugu, odnosno njegovo supostojanje s uvrješnijim *a*, potvrđuje i prostorni kontinuitet hrvatskoga glagoljaštva, a mislimo i da govori u prilog njegovu ćiriličkom podrijetlu (u tom je razdoblju još pretpostavljiviji smjer pismovnih utjecaja tj. širenja s istoka prema zapadu, sve do Svetog Petra u Šumi, a vjerojatno i nešto dalje na sjeverozapad). Ako pak ne pristanemo na takvo čitanje, lijeva polovica znaka (P) ostaje neprotumačena, u desnoj bismo eventualno vidjeli neko "p", pa bismo tako imali posve neobičnu ligaturu *pvo*, ili pak *pgo*. Također, desni dio slova (T) nipošto, zbog vremenskih koordinata, ne može biti štapić (mlada inačica jera: T), koji ionako na hrvatskoglagoljskom istoku ne očekujemo.

13, 14.

Ponovno smo suočeni s dvojbom radi li se o ligaturi *vo* ili *go*. Za razliku od slova 6, 7, ovdje je spojnica u obliku klina, no to ne znači da smo riješili dvojbu: ta su dva slova u starijim razdobljima, kako na kamenu tako i na pergamentu, vrlo slična (usp. npr. *v* u *Zografskom evanđelju* v g i *g* u *Kijevskim listićima* g , ili u *Legendi o Svetoj Tekli* /kraj 13. st./ g); razlikuju se preciznije samo unutar pojedinog teksta. To što naš oblik po zarotiranosti na desnu stranu više slični na slovo *g*, nema isključivu težinu: već smo zamijetili znatne klesarske slobode, odnosno nedostatke očekivane vještine. Zbog ove neodlučnosti treba pričekati sam pokušaj tekstne rekonstrukcije, kako bismo se mogli opredijeliti. Da je drugi dio ligature slovo *o*, nema mjesta nikakvoj sumnji.

15, 16.

Dvojbe o odnosu ligatura *vo* i *go* i ovdje se nastavljaju. Sličnost je vrlo velika prema br. 6, 7, s time da ovdašnja trokutasta oka ne stoje poravnana uz jednu liniju. Nisu čak ni spojena, što otežava prepoznatljivost ligature (zanimljivo je da s jedne strane imamo neprovedeno spajanje, a s druge nepotrebno produživanje linije). Grafomorfološki gledano, znatno je vjerojatnije pre-

poznavanje slova *v*, no zbog svih ovdašnjih ograničenja moguće je i slovo *g*. Do primjerenije procjene možemo doći tek pokušajem tekstne rekonstrukcije, predočene na kraju ovoga rada.

17.

U ovom razaznatljivom trokutu teško možemo prepoznati dovršeno glagoljsko slovo. Nalik je na ono iz br. 12, no zbog teškoća i sa sljedećim slovom, ne možemo pretpostaviti slovo *a* ćiriličkog podrijetla. Selektivno tražeći mogućnost interpretacije, ostalo nam je tek nekoliko pretpostavki: ona slova kojima je tako smješten trokut dio slova ili pak njegova osnovica (pod pretpostavkom nedovršenosti): *s* (Ⲛ), *i* (Ⲙ, Ⲛ), *ï* (ⲚⲘ), ili *ê* (Ⲙ). U prvom, drugom i trećem slučaju, ostao bi neuklesan cijeli gornji dio slova, a u trećemu (gdje bi se još čuvao trokutasti slovni okvir) sve unutrašnje linije. Kako god bilo, takva nedovršenost bila bi vrlo neobična i neočekivana (slične uklesne postupke nismo ni u kojem glagoljskom natpisu pronašli), čak i ako klesar nije poznao pismo (dijelovi slova mogu se doklesati i kasnije; pogreška nije nepopravljiva, kao kod premašivanja linija). Pravila grafemske distribucije (prema fonološkoj, iz usmenog izričaja) ovdje ne možemo optimalno primijeniti i zbog teškoća s čitanjem sljedećeg slova. Pomoći nam tek može tekstni pristup: rekonstrukcija riječi ili cijelog izričaja, a ona će govoriti u prilog prepoznavanja nedovršenog slova *s* bez *klobuka*.

18

Ne preostaje nam kod ovog slova ništa drugo doli se ponovno pozivati na pogreške i nedovršenost. S kojim uopće slovima, u tim okolnostima, možemo tražiti sličnosti? Dolaze u obzir tek slova *p* (npr. Ⲡ,⁴⁹ Ⲡ⁵⁰) i *ĵ* (npr. Ⲡ⁵¹, Ⲡ⁵², Ⲡ⁵³). U prvom slučaju nije dovršeno slovno oko, a jedna linija je premašena. Nema ni donekle očekivane crte s lijeve strane glavne okomite linije (u

⁴⁹ Iz *Marijinskoga evanđelja*.

⁵⁰ Iz *Sinajskog euhologija*.

⁵¹ Iz *Sinajskog psaltira*.

⁵² Iz *Bašćanske ploče*.

⁵³ Iz *Grškovićeve odlomka apostola*.

većini kanonskih spomenika, npr. u *Zografskom evanđelju* ; *Bašćanskoj ploči* , *Bečkim listićima* ; s druge pak strane, nema je ni u *Grškovićevu odlomku apostola*, ni u *Mihanovićevu* (,). Nesumnjivo, najveća je sličnost sa slovom *đerv* u *Sinajskom psaltiru* (skenirana slika SOM), unatoč nedovršenosti gornjeg slovnog oka.

19

Ovdje, unatoč tomu što dvije linije u donjem oku nisu spojene i što je s gornje strane okomita linija premašena, nema sumnje da je posrijedi slovo **o**.

20

Kod ovog slova suočeni smo ponovno s dvjema mogućnostima: ili je posrijedi slovo **s** ili **i**. Navikli smo već u ovom natpisu (1, 4, 10) da slovo *s* izgleda drugačije, da mu je donji dio pravilan trokut, te da je on zarinut u nešto obliji, nepravilniji gornji dio. Ovdje je pak obrnuto stanje: dominantan gornji trokut zarinut je u donji dio. U gotovo svim kanonskim spomenicima slovo *i* čuva oblik gornjeg trokuta, a u mlađima donji dio već gubi oblik kružnice i postaje znatno nepravilniji (usp. npr. *Ohridsko evanđelje*:). To je osobito izraženo u kamenim natpisima, usp. *Plominski natpis* () i *Jurandvorske ulomke II* (). Slično *i* pronašli smo u *Bečkim listićima* (,). Sve ih karakterizira gotovo posve provedena izjednačenost gornjeg i donjeg dijela, a razlika je vidljiva samo u probijanju gornjeg dijela u donji.

21

S ovim slovom nemamo nikakvih teškoća: posve je pravilno izvedeno **n**, baš kao i po br. 8. Štoviše, ovdje je još vidljivija stara orijentacija na lijevu stranu posve donje horizontalne crtice.⁵⁴ Vidi se također kako se klesaru alat izmaknuo, te je osnovna slovna linija pružena dublje od donje redačke crte.

⁵⁴ Donja će crtica, baš kao i kod slova *p*, postati, u odnosu na središnju okomitu liniju, simetrična tek u formiranoj ustavnoj glagoljici (dakle od kraja 13. stoljeća).

22

Ni ovdje nema mjesta sumnji: posrijedi je **jor**, slovo za tvrdi poluglas. Na temelju usporedbe s kanonskim spomenicima ustvrdili smo da je sličnost naglašena samo s jorom iz *Ohridskog evanđelja* (ⲓⲃ). Tu su dva okomito postavljena kružića već izgubila svoje starije obline i posve se jedan drugomu približila.⁵⁵ Tako je i u našim najstarijim epigrafskim spomenicima (u kamenu je male kružiće još teže izvoditi⁵⁶). Gledamo li stanje i u drugim našim epigrafskim spomenicima, zamjećujemo da su se ustanovile dvije razvojne skupine jorova, prostorno neobilježene. Prvu karakterizira poravnanje lijeve okomite linije već uspostavljenog jednog desnog oka (precrtanog vodoravnog linijom po sredini): na *Bašćanskoj ploči* (slično kao u *Bečkim listićima*): ⲓⲃ,⁵⁷ na *Plominskom natpisu* takav je drugi upisani jor: ⲓⲃ,⁵⁸ na *Valunskoj ploči* (ⲓⲃⲃ), *Jurandvorskom ulomku III* (ⲓⲃ), *Grdoselskom ulomku* (ⲓⲃ). Oblik pak kvadrata, dakle svih četiriju poravnanih stranica, ima desna strana jora na *Krčkom natpisu* (ⲓⲃ), *Jurandvorskim ulomcima I* (ⲓⲃ) i *II* (ⲓⲃ), a i na *Grdoselskom ulomku* (ⲓⲃ, ⲓⲃ) /.../. Naš oblik bliži je drugom nizu: na gornjoj strani uštedena je izvedba jedne linije (posrijedi je trokut a ne četverokut, kad već nema obliha linija), a s donje strane je doista uklesan posve nepravilan četverokut (izvorno simetrični slovni dijelovi sada to više nisu). Istodobno, od obaju nizova dijeli ga nepostojanje ravne okomite linije, odnosno inzistiranje na trokutastoj osnovici obaju slovniha oka, što je grafički složenije stanje. Ponovno ćemo najveću sličnost pronaći u *Ohridskom evanđelju*: ⲓⲃ. Konačnu četverostraničnost spojenih desnih oka

⁵⁵ Do takve je promjene došlo i zbog promjene sredstva za pisanje na meku materijalu: uporabom zašiljenog pera razlikuju se tanke od debelih linija, a izvedba manjih kružića je pritom znatno teža. Stoga se i međuprostor između gornjeg i donjeg oka (kružića) posve izgubio; samo je poprečna crtica ostatak stare razdvojenosti. Tako će biti i u najstarijim hrvatskim pergamentnim fragmentima, npr. u *Bečkim listićima* će lijeva strana sad već jednog, doduše crtom prepolovljenog oka, biti poravnana ⲓⲃ, u *Grškovićeve odlomku apostola* cijelo je to veliko oko elipsastog oblika ⲓⲃ, a u *Mihanovićeve odlomku apostola* potpuno četvrtastog (ondje se i ne piše *jor*, nego *jer*: ⲓⲃ; to zbog istog oblika desne slovne strane i nije bitno).

⁵⁶ U *Kijeveskim listićima* npr. ta oka zauzimaju tek četvrtinu slovne visine.

⁵⁷ Na *Bašćanskoj ploči* pojavljuje se i alternativan jor: ⲓⲃ.

⁵⁸ Prvome joru poravnan je samo gornji, vodoravni dio: ⲓⲃ.

možemo tumačiti i iskliznućem poteza ispod poprečne crtice previše na desnu stranu, pa je u donjem dijelu valjalo upisati još dva poteza (što s donje strane također čini četverokut). S grafomorfološke strane zanimljivo je, i razmjerno neobično, što je lijevo oko gotovo posve spojeno s desnom stranom; između njih ne postoji nikakva spojnica. Položaj tog lijevog trokuta također je posve različit od buduće sudbine ovog znaka; u ostalim poznatim epigrafskim hrvatskoglagoljičkim spomenicima 12. st. lijevo će se oko potpuno priljubiti uz desno donje oko, tako da će se s vremenom njegov donji dio prisloniti i uz donju redačku liniju (npr. u *Splitskom odlomku misala*, s kraja 12., odnosno s početka 13. st., također s istočnog hrvatskoglagoljskog prostora; u *Kukuljevićevu odlomku misala* s početka 13. st., sa zapadnog hrvatskoglagoljskog protora:). Prema razlici u veličini uklesa i dubini uklesanih slova, prema tekstnoj organizaciji u retke, a i prema razlikama u grafomorfološkim slovima izvedbama, mogli bismo zaključiti da je s netom opisanim jorom završio prvi dio natpisa, prvi zapis. Ostaje teškoća sa slovima upisanim u 5. nizu, a pod osnovnim slovima u 4. retku.

U drugom dijelu natpisa slova su znatno slabije vidljiva, uklesi su znatno plići, a ta razlika proistječe jamačno i iz različitog sredstva za pisanje. Izvedba ovih slova doista više liči na grebanje (dakle kao u grafita) nego na klasično klesanje.⁵⁹ Mogli bismo pomisliti i da je riječ o jednoj ruci koja je promijenila način pisanja i veličinu slova, s nakanom da uštedi prostor, ali vjerojatnijim nam se čini da su posrijedi dva manje-više neovisna zapisa, koja su pisale i dvije različite osobe u ne prevelikom vremenskom razmaku. Uza svu zapaženu razliku u načinu izvođenja slova, pokazuje se ipak da je slova grafomorfologija u segmentima različita, no još uvijek dovoljno jedinstvena da ostane u okvirima tog najranijeg razdoblja. Vjerojatnijim držimo stoga da je riječ o drugoj ruci, o barem nešto mlađem zapisu. Tomu u prilog govori i smještaj među redačke linije: prvi se redak novog zapisa

⁵⁹ Ostaje nam otvorenim pitanje o mogućnostima “grebanja” u tako tvrd materijal kao što je mramor.

zapravo uklopio u stariji zacrtani, tako da su se slova 23-27 zapravo smjestila u stari redak, ispod primarno upisanih slova (17-22). To je očigledno bilo motivirano željom za uštedom prostora, jer stariji klesar njime nije optimalno gospodario (odatle veliki razmak između donjih dijelova slova i donje crte 4. retka). Štoviše, novi zapis, osim spomenutog umetanja, ima posve nove uparane linije, tj. redačke granice, kao i slova - slabije vidljive. Zanimljivo je kako se gornja linija ponad 6. slovnog niza (5. retka) upisuje neovisno o donjoj liniji prethodnog retka. Posrijedi je važan pokazatelj vremenske, pa time i tematske razdvojenosti ovog natpisa.

23.

I ovdje možemo biti sigurni da je upisano slovo **g** bitno različito od onoga koji bi bio pod br. 6, ujedno i izvedeno prema uobičajenim poznatim uzusima pisanja ovoga slova. Oka su izrazito obla, oblija nego što je to bilo koji slovni oblik u prvom dijelu ovog natpisa.

24.

Ponovno **jor**, sličnog oblika kao pod br. 22. Razlika je ipak važna: u ovom je primjeru konačni oblik spojenih desnih slovniha oka trokutastog oblika (◄), dok je u prethodnom primjeru četvrtastoga. Po svojoj trokutastoj cjelovitosti desnog dijela, ovaj je slovni oblik najbliži odgovarajućima u *Valunskoj ploči* (◄◄), *Jurandvorskim ulomcima III* (◄), trećem primjeru iz *Grdoselskog ulomka* (◄),⁶⁰ s time da je razlika iznimno važna: u našem je spomeniku uspostavljena okomita linija s krajnje desne strane, a u ostalim nabrojenim natpisima, sukladno duktusu koji slijedi slijeva nadesno, poravnana je lijeva linija desnog slovniha dijela.

25.

Za razliku od prethodna dva slova, ovo - zacijelo **d** - nije poravnano, odnosno visinom prilagođeno ostalima. Razlozi nisu prostorni (dovoljno je mjesta za punu slovnu visinu), već zacijelo proistječu iz nevješte autorove ruke koja je isprva oblikovala

⁶⁰ I u *Grdoselskom odlomku* nailazimo na obje vrste jorova: dvaput četvrtasta i jednom trokutasta oblika.

premala oka, oslonivši ih na donju liniju, te je stoga i dvije spoj-
ničke linije, spojene pod oštrim kutom, prerano/prenisko sas-
tavila (takva šiljasta spojnica ramjerno je rijetko zasvjedočena,
no ipak dovoljno da zasvjedoči o morfološkoj potenciji: usp.
npr. *Bečke listiće*: , natpis *Bašćanske ploče*: , *Kijevske listi-
će*: ,⁶¹ *Humski grafit br. 38*:⁶²).

26.

Sljedeća dva slova, zbog mogućnosti da označavaju godinu upi-
sivanja, osobito izazivaju našu pozornost. Prvo može biti samo
slovo č (što označuje broj 1000). Njegova bi morfološka neo-
bičnost bila pojednostavljivanje donjeg slovnog oka (oblog
odnosno kvadratiziranog) u crticu. Premda sličan oblik u us-
poredbenim ispisima glagoljskih slova nalazimo samo na
Bašćanskoj ploči () i u kurzivnim tekstovima,⁶³ te kao dijelove
ligature *mčc*,⁶⁴ takav proces pojednostavljivanja grafogenetički
je ovjeren (od kružnice, odnosno kvadratića prema crtici),
doduše pri međupisamskom posuđivanju.⁶⁵ Neobičan je i lini-
jski smještaj ovog slova: kao gornja crta (koju, štoviše, probija
dvjema okomitim crticama) poslužila mu je donja vodoravna
linija slova *i* iz prethodnog retka.

27.

Na donju liniju slova *i* iz prethodnog retka naslonilo se i slje-
deće slovo, najvjerojatnije ćirilčko **m**, koje će već od 12. st. biti
prisutno u glagoljičkim tekstovima,⁶⁶ a uskoro i posve prevlada-
ti, te istisnuti starije, *granato m*. Ovdje nam je njego-
va morfološka neobičnost, i to u gornjem slovnom dijelu, produženim
linijama nad točkama gdje se spajaju slovni krakovi. U ći-

⁶¹ U prvom retku npr. *duha*. Inače u natpisu *Bašćanske ploče* dominiraju inačice: , .

⁶² Usp. B. Fučić, *Glagoljski natpisi*: 10.

⁶³ Josef Vajs, *Rukovět' hlaholské paleografie*. Prag, 1932: 96.

⁶⁴ Usp. stanje u *Splitskom odlomku misala*: .

⁶⁵ Usp. promjenu slova "šta" u ćirilici () nakon preuzimanja iz glagoljice (.

⁶⁶ Takvo ćemo "m" pronaći često u *Mihanovićevu odlomku apostola*, ali u otprilike istodob-
nim, pa i starijima *Budimpeštanskom odlomku*, *Grškovićevu odlomku apostola* i na *Prvoj stranici
Kijevskih listića*, nećemo ih zateći. Na zapadnom dijelu hrvatskoglagoljskog prostora u svim 12-
stoljetnim tekstovima stoji takvo *m*.

riličkim paleografijama potvrde takvu naglašavanju gornjih slovnih dijelova pronašli smo npr. u *Listićima Undoljskoga*, 11. st. (M), i u *Dobromirovu evanđelju*, 12. st. (M). U ostalima dominiraju, pretpostavljeno stariji, rašireni oblici, npr. M u *Suprasalskom zborniku*, ili u u *Savinoj knjizi*. Za grafomorfološku procjenu slova *m* važan je i odnos slovnih linija: u najstarijim ćiriličkim tekstovima dominira usporedno upisivanje (npr. M), dok je samo ponegdje očigledna “raskračenost”, npr. u *Listićima Undoljskoga*: M, u *Arhangelskom evanđelju* (11. st.): M, no ni ondje tako izrazita kao na našem natpisu. Prema tom kriteriju, najbliže je upravo stanje u *Bečkim listićima* (12. st.): M.⁶⁷ Takva rana praksa napuštanja *granatog m* može govoriti u prilog ćiriličnosti podrijetla mlađega M i u prilog tadašnjem širenju glagoljaškog inventara s hrvatskog istoka na zapad (usp. stanje u *Bašćanskoj ploči*, *Bečkim listićima*), što se, uostalom, dobro potvrđuje i u prisutnosti drugih ćiriličkih slova u zapadnim hrvatskoglagoljskim tekstovima.

Naposlijetku, ako smo doista dobro iščitali posljednja dva slova, u nemogućnosti da ih zajedno s prethodnim slovima složimo u jednu riječ, ne preostaje nam ništa drugo doli da u njima prepoznamo broj, i to godinu 1060. Da sve bude još zanimljivije, ta se godina dobro poklapa s predočavanim paleografskim datama. Zbunjuju, doduše, prethodna slova u retku: *g, ъ, d*, no o tome ćemo prosudbu podastrijeti na kraju ovoga rada.

28.

Na početku 6. ispisanog niza (a petog retka linijama obilježeno) stoji najvjerojatnije slovo *v*. Ono je znatno različito od mogućih slova *v* u ligaturama 6-7, 13-14, 15-16, i po svemu odgovara uzusima starije, tzv. oble glagoljice; oka su, zbog obrade u kamenu, prilično uglati izvedena, spojena simetrično prelomljenom spojnicom (takvu izrazitu šiljatost spojnice pronašli smo još u *Jurandovorskim ulomcima I*: V). U epigrafskim spomenicima hrvatskog sjevera prevladava ili zaobljeni ili dvostrukouglati oblik spojnice: *Valunska ploča*: V, *Krčki nat-*

⁶⁷ Na *Bašćanskoj ploči* dva su osnovna kraka, lijevi i desni, usporedni.

pis: , Bašćanska ploča: , Jurandvorski ulomak II: . Slično je i s najstarijim pergamentnim tekstovima prije ustanovljavanja ustavne uglate glagoljice: npr. Bečki listići: , Grškovićev odlomak apostola: , Mihanovićev odlomak apostola: , Prva stranica Kijevskih listića: . Prema svemu sudeći, i ovaj je oblik spojnice u KGN određen klesarovom spretnošću.

Zbog mogućnosti iščitavanja prve riječi ovog retka kao karakteristične kontrakcije *glj* (= *glagolj*), morali bismo dopustiti i mogućnost da na tom prvom mjestu u retku stoji slovo *g*, obloglagoljičkog uzusa (bez tragova osebujnog prilagođavanja redakčkim linijama), bez ikakvih tragova izdizanja lijevog oka i rotiranja slova nadesno. Pokazatelja takvog odnosa, doduše, nigdje tako izrazitog kao ovdje, pronašli smo npr. u: *Ohridskom evanđelju*: , *Bečkim listićima*: . Kao potvrdu ovakvoj morfološkoj sličnosti slova *v* i *g* možemo uzeti i stanje u *Humskom grafitu br. 9* iz 13. st., gdje kao slovo *g* stoji: .⁶⁸ Nad tako uspostavljenom kraticom očekivali bismo i titlu - ona bi se mogla preklopiti s prepoznatom gornjom međuredakčkom linijom ().

29.

Paleografska važnost ovoga I sastoji se ponajprije u ravnoteži svih triju slovnih oka i u naslonjenosti gornjeg oka na spojnicu dvaju donjih. Sva tri oka izrazito su trokutastih oblika: oni se ne poklapaju s rekonstruiranim Jončevljevim praoblikom,⁶⁹ no iskazuju načelo jednostavnosti: kako uz što manji broj poteza uklesati ovo razmjerno složeno slovo (pa tako ne stoje kvadrati, nego upravo trokuti; na istu se liniju oslanja jedno donje oko i jedno gornje).

30.

U razmjerno slabo vidljivom dijelu dade se razaznati složeno slovo za prejutirani stražnji nazal (). U hrvatskoglagoljskim tekstovima nije nigdje drugdje zabilježen (pa se tako navodi

⁶⁸ Usp. B. Fučić, *Glagoljski natpisi*: 194-195.

⁶⁹ Umjesto Jončevljeva modela () ovdje nalazimo drugačiji smještaj trokuta: .

kako su stražnji nazali u hrvatskim tekstovima nestali do 11. st.). Na ovom, također nevjesto uklesanom slovu, prepoznaju se neka odstupanja od uvriježenog oblika u pergamentnim tekstovima tzv. oble glagoljice (npr. *Zografsko evanđelje*: , *Assemanijevo evanđelje*: , *Kločev glagoljaš* , *Kijevski listići*), ponajprije u nepodijeljenosti gornjeg dijela lijevog slovnog polja, u nedostatku središnje crtice u desnom dijelu slova (zajedničkom svim nazalnim slovima), te u dvostrukoj spojnici koja zamjenjuje malu kružnicu u netom nabrojenim primjerima.

31.

Poznavajući nesigurnost klesarske ruke, opet možemo dvojiti između slova **i** i **s**. Opća grafomorfologija ide u prilog prvoj mogućnosti (donji je dio slova veći od gornjega). Leksička raščlamba dopušta pak i čitanje *ide* (aorist glagola *iti* za 2. i 3. lice jednine) i čitanje *sde* (*s* već uobičajeno ispuštenim izvornim je-rom iza prvog suglasnika /*sʔde*/; mjesni prilog / = ovdje/).

32.

Ovo je **d** bitno različito od onoga pod br. 25, i to po dvostrukoj uglatosti spojnice koja povezuje slova oka. U najstarijim pergamentnim tekstovima na istome mjestu stoji izrazito obla spoj-nica (npr. *Zografsko evanđelje*: , *Assemanijevo evanđelje*: , *Sinajski euhologij*: , *Kijevski listići*:). Uglatost se, kao rezultat začinjanja slovne koordinacije, nazrijeva u *Praškim odlomcima* (). Ipak, ova je uglatost prije rezultat teškog uklesavanja (grebanja) oblina u kamenu. Uglatost ovakva tipa potvrđena je i na *Bašćanskoj ploči*:⁷⁰ , na *Senjskoj ploči*: , *Humskom grafitu br. 9*:⁷¹ .

33.

Za razliku od slova pod br. 9, ovdje je **e** vrlo oblo izvedeno, štoviše, oblije nego što bismo očekivali (i sa stanovitom ukošenosti nalijevo) i **s** obzirom na kamenu materijal (usp. stanje

⁷⁰ Kao što smo zabilježili pri opisu slova pod brojem 25, na natpisu *Bašćanske ploče* stoje i primjeri sa šiljastom spojnicom: .

⁷¹ Usp. B. Fučić, *Glagoljski natpisi*: 194.

na *Bašćanskoj ploči*: **Ѣ**, na *Plominskom natpisu* **Ѣ**) i, s obzirom na običaje pri upisivanju na pergament, npr. u *Zografskom evanđelju*: **Ѣ**, *Assemanijevu*: **Ѣ**, *Sinajskom psaltiru*: **Ѣ**, *Kijevskim listićima*: **Ѣ**, *Bečkim listićima*: **Ѣ**. Poprečna crtica (jer je redukcija dvostruke crtice provedena još na makedonskom i češkom prostoru, usp. npr. u *Ohridskom evanđelju*: **Ѣ** i *Praškim odlomcima*: **Ѣ**) ovdje je, kao i pod br. 9, vrlo naglašena, naglašeniya nego, kako smo vidjeli, u makedonskim, bugarskim i češkim spomenicima.

34. Oblik ovog slova **n**, kao i opis, isti je kao pod br. 21. Jedina se razlika svodi na nešto veću oblost slovnog oka kod ove inačice.

35. Iako ovo slovo nema na vodoravnoj liniji sa strane karakteristične nadolje okrenute “repiće” i iako je prilično nemarno izvedeno (jarbol je ukošen, a poprečna linija ukrivljena), malo je mjesta sumnji da je to slovo “a”.

36, (37?) Ako priloženi crtež valja iščitati kao jedan slovni znak, tada je izvjesno da se dio slova između slovnih oka ne vidi. Najvjerojatnije bi u tom slučaju bilo posrijedi slovo **d**, s time da je lijevi dio spojnice bio slabije uparan, pa je tako do danas postao nevidljiv. Repić uz lijevu stranu lijevog oka morali bismo tada tumačiti pisarovom omaškom.

Druga je mogućnost da tu tražimo dva slova. No, tada se moramo suočiti s vrlo velikom teškoćom pri tumačenju prvog znaka. Nije li to slovo **r** (što je manje vjerojatno upravo zbog mogućnosti da tako iščitamo sljedeći znak) ili nepotpuno izvedeno **h**? I desni dio mogao bi biti slovo **r** ili slovo **h**, u oba slučaja vrlo nepravilno izvedena, ili pak ćirilički poluglas (*jer*), slično upisan i na *Bašćanskoj ploči*: **Ѣ**.⁷² To bi nam se i moglo učiniti

⁷² Međusobno posuđivanje inventara u glagoljičkim i ćiriličkim tekstovima posve je uobičajeno i na epigrafskim i na pergamentnim tekstovima (usp. natpis *Bašćanske ploče*, *Supetarski ulomak*, *Kninski odlomak*, *Humska ploča*; *Mihanovićev odlomak apostola* itd.).

mogućim kad ne bi bilo teškoća s prethodnim znakom. Ovako, s osloncem u izoliranoj grafomorfologiji (dakle bez uvažavanja tekstnih zakonitosti), držimo vjerojatnijim da je posrijedi jedno slovo, i to *d*. Tekstno nas promišljanje može i drugačije usmjeriti.

38.

Ponovno smo u dilemi hoćemo li ovo slovo prepoznati kao *g* ili kao *v*. Zarotiranost nadesno govorila bi u prilog prvoj mogućnosti, no vidjeli smo dosad da ona ne mora biti presudni kriterij u natpisima slobodnije izvedbe.

39.

Nema sumnje da je ovo slovo *o*. Za razliku od prethodna tri primjera (7, 14, 16, 19), ovdje se slovna oka ne dodiruju. To je uostalom osobina (isprva s većim razmakom, a postupno sa sve manjim) velike većine glagoljičkih spomenika (do pojave tiska, kada spojena oka prevladavaju, npr. u *Prvotisku misala* iz 1483. godine:). U spomenuta četiri slučaja mislimo da nije posrijedi znak pomladenosti, nego pokazatelj da je netko, nepažljivom rukom, podebljavao stariji i slabije vidljiv zapis (odnosno njegov prvi dio - prva četiri retka).

40.

Ovo slovo ne može biti ništa drugo doli *i*, s time da je okomita linija (⋈) nastala pogreškom (vjerojatno zbog prevelike blizine prethodnom slovu). I cijelo slovo je ukošeno zbog nemarnosti ili zbog pisarova neznanja: okomita linija postala mu je osloncem, pa stoga slovna oka ne stoje jedno točno ponad drugog. Ne vjerujemo da se ovdje može iščitati slovo *der*v, zato što podrazumijeva posve neprilično povezivanje s prethodnim slovom kroz jednu slovnu liniju, a i zato što tada ne možemo protumačiti zatvorenost donjeg slovnog dijela (⋈).

41.

Ponovno slovo *n*, vrlo slično prethodnim trima primjerima.

42.

Kao i kod slova pod brojem 22 i 24, i ovdje je riječ o tvrdom poluglasu (**joru**). Po četverouglatom rasporedu desnog dijela slova (iako se i na ovom primjeru prepoznaje sklizanje ruke, te neravnost i isprekidanost linija) veća je sličnost sa slovom br. 24. Nepravilnost odražava i potpuna neporavnost gornje linije lijevog oka sa središnjom linijom koja presijeca desni dio slova.

43.

Kao i nekoliko puta dosad, i ovdje smo pred dilemom da li se odlučiti za slovo *s* ili *i*. Ako je posrijedi *s*, lako se može povezati sa sljedećim prednjim nazalom ξ (ξ) u povratnu zamjenicu *sξ*. Tvorba prethodne riječi ne upućuje na glagoljski oblik koji bi tomu prethodio. Ako je pak posrijedi slovo *i*, ono bi s prethodnim jorom činilo slovo (*diagraf*) *jery*. U tom slučaju teško je protumačiti ulogu sljedećeg slova za prednji nazal ξ . (Je li možda posrijedi početak nedovršene riječi?).

44.

Posljednje slovo koje vidimo uglavnom u cijelosti zacijelo je slovo za prednji nazal (ξ). Desni dio ovog složenog slova ("češalj") vrlo je uglato izveden, u skladu s materijalnim ograničenjima, posve različito od prakse u pergamentnim tekstovima.⁷³ Spušteni smještaj (polu)kružića s lijeve strane (pri čemu više ne stoji na sredini, uz središnju crticu desnog slovnog dijela, nego je priljubljen uz donju liniju slova) vrlo je neuobičajen. Nismo nigdje drugdje pronašli takvo rješenje, pa nam ne preostaje ništa drugo nego da i tu neobičnost tumačimo nepreciznošću, odnosno pomanjkanju vještine pisara. Možemo pretpostaviti još i da je posrijedi slovo **jor**, s time da nije izvedena krajnja desna okomita linija. Ono što tomu ne govori u prilog bila bi spojenost lijevog (polu)kružića s pravokutnim tijelom slova, jer bi nas to upućivalo tek na XIII. st., i to na tekstove ustavne koordinirane glagoljice, razvijene na hrvatskoglagoljskom zapadu (usp. npr. stanje u *Kukuljevićevu* ili *Birbinjskom odlomku misala*: \mathfrak{A}).

⁷³ Na natpisu *Bašćanske ploče* također zatječemo, kod slova *je* veliku uglatost obaju "češljeva", i lijevog i desnog ($\mathfrak{J}\xi$).

45. Iako se ovdje vidi samo gornji dio slova (dva slovna oka), možemo ustvrditi da je najvjerojatnije posrijedi slovo **v**, ili možda, zbog već zamijećene slobode u rotiranju slova, slovo **g**.

(46). Tragovi izvorno, vjerojatno, preposljednjeg slova u 6. linijskom retku () , pod br. 46, upućuju na slovo *o*, ili pak na *g*, *v*... Zbog oštećenosti teško je išta konkretnije reći.

(47, 48, 49). U posljednjem, 7. linijskom retku (8. slovnom nizu) slijede tragovi još nekoliko slova (47 : /t/, 48 : /i, s?/, 49 : /v, g?), no ni ovdje se zbog iznimne ulomljenosti ne možemo upustiti u temeljitiju raščlambu.

4. Zaključak: čitanje Konavoskog glagoljskog natpisa

Nakon pregleda svih mogućnosti slovnog prepoznavanja, s uporištem u dosadašnjem paleografskom znanju, moramo uznastojati i pročitati zabilježeni tekst. Unatoč razmjerno dobroj vidljivosti upisanih slova, ograničenja grafemičke distribucije, udružena s nekim tekstnim zakonitostima i leksičkim pretpostavkama, a unutar prepoznatih tekstnih (stupačkih i redačkih) okvira, nisu nas dovela do suvislog tekstnog odsječka. Osim pisarske nepreciznosti, odnosno (pre)velike slobode u oblikovanju slova, u mnogome je uzrok tom našem nepotpunom tekstnom snalaženju i nepoznavanje onovremenog i onoprostornog leksičkog bogatstva, djelomice i gramatičkih zakonitosti. Predočiti ćemo ipak nekoliko mogućnosti tekstne interpretacije, ostavljajući je naposljetku otvorenom.

Prvi bi se dio natpisa (prva četiri retka, odnosno pet slovnih nizova) mogao ovako iščitati:

1. [IS]KL-
2. [E]SA GONE-
3. SLAVO GO-
4. SPOINЪ
5. G'BD ČM (=1060)

Pretpostavljena rečenica, s naznačenom godinom nastanka, u skladu je s tekstološkim očekivanjima izgrađenima na poznavanju grafitne i natpisne prakse u tom smislu bogatijeg zapadnog hrvatskog glagoljaštva.⁷⁴ Primjedbe da na natpisima iz tih ranih glagoljaških razdoblja ne postoji običaj upisivanja godina lako možemo otkloniti ističući slobodu izvedbe grafita, bez obzira na vrijeme i prostor njihova nastanka. Najveća primjedba ovakvu iščitavanju jest nepotvrđenost rekonstruiranog glagola “klesati” u tom ranom dobu pismenosti. Akademijin rječnik naznačit će za ovu riječ: “U pisaca našega vremena po novoslov.”, i uputiti na Šulekov Rječnik znanstvenog nazivlja.⁷⁵ Petar Skok također tvrdi: “Glagol klesati s izvedenicama potvrđen je samo kao Šulekov termin, a u slovenskom kod pisaca u značenju ‘Steine behauen’ (...).”⁷⁶ Iako nemamo potvrda prisutnosti toga glagola kroz povijest na srednjojuznoslavenskom prostoru, držimo kako je glagol *klesati* mogao postojati na zanimljivom nam prostoru i u tako ranom razdoblju. Sastavljeni rječnici povijesnog blaga, npr. onaj Daničićev, nisu obuhvatili sve napisane tekstove, kao što ni svi napisani tekstovi ne sadrže odgovarajuću leksičku sveukupnost.⁷⁷ Potvrdu takvoj mogućnosti možemo tražiti u prisutnosti iste riječi u drugim slavenskim jezicima: u slovenskom jeziku, gdje postoji glagol istog oblika i sadržaja (uz neke semantičke specijalizacije), dovodi se u etimološku vezu s onomatopejski motiviranim glagolima “kresati”⁷⁸ ili pak s rekonstruiranim praoblikom *“(k)lepsi(k)ati”, nesvršenim parnjakom glagola *“(k)les(k)eti”, odnosno sa slovenskim glagolima “klepati”, “klestiti”, “dleskati”.⁷⁹ U češkom jeziku u približnom značenju koristi se glagol “klestit”, u gornjolужиčkom “kleskać”, u poljskome “kłęsnąć”. Takva proširenost u slavenskim jezicima, uza sve etimološke pretpostavke, dopušta mogućnost da se spominjani glagol koristio i u Konavlima u 11. stoljeću. Dobro to potvrđuje i primjer iz starog srpskog jezika “klesen” sa značenjem: komad mesa, slanine; odrezan komad.⁸⁰

⁷⁴ B. Fučić, *Glagoljski natpisi*.

⁷⁵ *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika JAZU 5* (1898-1903), Zagreb.

⁷⁶ Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, II. Zagreb, 1972.

⁷⁷ Đuro Daničić, *Rječnik iz književnih starina srpskih*. Beograd, 1863.

⁷⁸ France Bezlaj, *Etimološki slovar slovenskega jezika*, 2. knjiga. Ljubljana, 1982.

⁷⁹ Marko Snoj, *Slovenski etimološki slovar*. Ljubljana, 1997.

⁸⁰ P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, II; F. Bezlaj, *Etimološki slovar slovenskega jezika*, 2.

Prepoznato ime *Goneslavo* očigledno je slavenskog korijena, no s posebnim dočekom -o, znakom romanizacije.⁸¹ I ovakva zasvjedočenost slavensko-romanskog prožimanja može posvjedočiti starost natpisa. Oblik *Goneslav* nismo u izvorima našli zasvjedočen. U Ljetopisu popa Dukljanina pronašli smo pak ime *Gojislav*. Štoviše, knez Gojislav I., sin dukljanskoga vladara Stefana Vojislava (Dobroslava), vladao je Dukljom nakon očeve smrti (1042. ili 1043. g.) sa svojom majkom. Zabilježeno je također da je Gojislav zajedno s bratom Prelimirom živio u Trebinju i da su obojica ubijena, otprilike poslije 1054. g.⁸² Vrijedi istaknuti da se radi o približnom vremenu i o približnome mjestu nastanka našega natpisa. Grafemičkom smo usporedbom imena *Goneslav* i *Gojislav* zaključili da se može raditi i o istome imenu, pogotovu ako pretpostavimo pogrešku pri prijepisu: u ćirilici, već umnogome proširenoj na tim prostorima, slova *n* i *i* su vrlo slična: **Н** (*n*) : **И** (*i*), a do variranja prednjih vokala iza glasa *j*, *e* odnosno *i*, također je moglo doći zbog njihove nepotpune fonemske realizacije u toj poziciji. Posve je drugo pitanje spominje li se na *KG*N taj povijesni *Goji/**slav* ili pak neka posve druga, povijesno nam nevažna ili nepoznata ličnost (svećenik, pisar...)⁸³ Osnova “-goj-” posve je slavenska i upućuje na “uzgajanje, hranjenje, liječenje”, a kao imenica nosila je i značenja “život” i “mir”,⁸⁴ pa je tako bila vrlo pogodna za onomastičke tvorbe (usp. još imena: *Gojmir*, *Gojmer*, odakle izvodimo karakterističnu opoziciju —*slav* : -*mir*/*-mer*, *Gojana*, *Gojilo*, *Gojko*, *Gojak*, *Gojan*).⁸⁵

Riječ *gospoinъ* [gospojin], u značenju “gospodin”, kao i oblik *gospoina* [gospojna], potvrđen je u Daničićevu Rječniku:⁸⁶ omekšano završno *d* osnovice *gospod-* ostvaruje se kao [j], baš kao i u nekim suvremenim štokavskim dijalektima, npr. u riječima *gospoja*, *gospoj(i)na*... Zanimljivo je

⁸¹ Usp. npr. oblike hrvatskih imena u starijoj latinskoj epigrafici: *Trepimero*, *Branimiro*, *Lubimiro*, *Piruanego*, *Desimiro*...

⁸² Eduard Peričić, *Sclavorum regnum Grgura Barskog*. Bar, 1998: 40.

⁸³ U tablici dubrovačkih vlasteoskih rodova koji su, prema dubrovačkim kroničarima, podrijetlom iz Konavala pronašli smo rod: *Goislavo* (*Gacislavo*, *Gailovo*, *Gaislavo*, *Galiolovo*) i zabilješke da je utnuo u prvoj polovici 14. st. U 13. st. spominje se u Cavtatu i stanovita Gojislava. N. Kapetanić i N. Vekarić, *Stanovništvo Konavala*, I: 213.

⁸⁴ U staroslavenskom rječniku također ćemo naći “mir” kao značenje riječi *goj*. Usp. npr. Josip Hamm, *Staroslavenska čitanka*. Zagreb, 1971: 106.

⁸⁵ P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, II: 586.

⁸⁶ Đ. Daničić, *Rječnik iz književnih starina srpskih*: 226.

da umjesto slova *i* za glas [j] nije poslužilo slovo *đerv* /*ПР*/. Ono je očigledno na dubrovačkom području već bilo specijalizirano za pisanje glasa [đ].

U petom retku prije upisane godine stoje tri slova: *gъd*. Nekoliko nas neobičnosti odmah zbunjuje: prvo, ne znamo je li posrijedi kratica ili nije (jora iza završnoga suglasnika, kako bi odgovaralo distribucijskim pravilima, nema, ali nema ni tittle kojoj je zadatak da upozori na kraćenje); nismo ni sigurni je li prvo slovo *g* ili *v*. Niz *gъd* mogao bi nas dovesti do kratice (suspensije) za “godinu”; središnji jor možda je upisan pogreškom pri prijepisu s predložka, zbog znatne sličnosti glagoljičkih *jora* i *o* (⚡ : ⚡).

Kao što smo već bili istaknuli, susjedna slova “čm” prema glagoljičkoj azbuci zacijelo označuju godinu 1060. (*č*=1000, *m*=60).

Drugi dio teksta, znatno slabije vidljiv odnosno pliće upisan, sa sitnijim slovima manje naglašene uglatosti⁸⁷ (što više odražava grebanje nego klesanje), upisala je zacijelo druga ruka. Sveukupno je na natpisu premalo mjesta da bismo mogli suditi o tekstnom jedinstvu, pa smo se morali, u procjeni da se natpis sastoji od dva dijela, osloniti na tehničke pokazatelje. Vremensko nepoklapanje upisivanja prvog i drugog dijela ogleda se i u dvostrukim redakčkim linijama, koje se mogu prepoznati u petom retku odnosno u šestome slovnom nizu. Tamošnja su se slova smjestila između tanjih linija bez ikakva obzira na gornju deblju liniju. S prepoznavanjem sadržaja imamo velikih teškoća unatoč razmjerno dobroj prepoznatljivosti većine slova. Naziremo nekoliko mogućnosti: prva tri slova u 6. nizu (5. linijskom retku) mogla bi biti uobičajena kratica za 1. lice prezenta glagola “glagolati” (čak bi se i crtica ponad *v* mogla prepoznati kao tittle): *gl(agol)jъ*. Moguće je također da se na kraju retka spominje nakon veznika *i* - *denarъ* odnosno *denarh* (bez konačnog jera), a na početku 7. retka imenica *voинъ* (u značenju - vojnik) ili pak određeni pridjev *voinyę* (akuzativ množine).⁸⁸ Ako je ipak posrijedi imenica “voинъ” (rječnički potvrđena), tada bi iza jera zacijelo bilo slovo *s*, koje bi sa sljedećim slovom za prednji

⁸⁷ Uglatost slova prouzročenu teškoćama klesanja u kamen ne smijemo brkati s osobinama koordinirane glagoljice, tradicionalno nazivane uglatom odnosno hrvatskom ustavnom glagoljicom. Isto tako, ne smijemo odagnati ni mogućnost utjecaja takve kamene obrade na konstituiranje ustavne hrvatske glagoljice

⁸⁸ Iako staroslavenski rječnik to ne potvrđuje, možda bismo i od imenice “goi” (=mir) mogli očekivati i pridjev *goинъ* odnosno u određenom obliku *goinyi*, s akuzativom množine upravo: *goinyę*, što bismo u našoj teksturi također mogli prepoznati.

nazal činilo povratnu zamjenicu *sê*. Sam glagol bi zatim slijedio.

Prema svemu raščlanjenome, čini nam se vjerojatnim ovakvo čitanje:

6. GL(AGOL)JQ I DENARĬ

7. VOINYĚ V... // VOIN'Ĭ SEĚ V...

8. T...

Ne bismo ipak smjeli posve isključiti ni drugu mogućnost koja ne zamjećuje nikakav vojni leksik, nego izričaj s aoristom glagola "ići" i uputu na nešto dvojno:

6. GL(AGOL)JQ IDE NA D-

7. VOINYĚ V...

8. T...

Elemente koje smo uočili, s potkrepom u priloženoj grafomorfološkoj analizi, mogli bismo i dalje kombinirati. S ovako malo materijala, i to oštećenog, i s razmjerno skromno obrađenom leksičkom građom našeg ranog srednjovjekovlja na koju se možemo osloniti, nismo mogli dublje proniknuti u sadržaj našeg natpisa. Voljeli bismo da objavljeni opis pojedinih slova (opet s ograničenjem u malom broju istodobnih i istomjesnih glagoljičkih spomenika), odnosno mogućnosti njihova prepoznavanja, te upućivanje na važnost ovog natpisa, prema svemu sudeći nastalom u 11. st.,⁸⁹ i bez sigurnosti pročitanoj sadržaja, bude poticajem za daljnje filološko i

⁸⁹ Ne smijemo isključiti ni mogućnost da je do samoga klesanja došlo i kasnije, možda i nakon 12. st., baš kao što je slučaj s glagoljskim zapisima u bosanskim kodeksima *Čajničkom evanđelju* i *Radosavljevu rukopisu* iz kraja 14. odnosno 15. st. (V. Štefanić, »Glagoljski zapis u Čajničkom evanđelju«). Takvo bi klesanje, zbog već ugašenog prirodnog razvoja glagoljice na tim prostorima, moglo biti samo sekundarno, nastalo prema starijem predlošku (prema grafemičkim datama a i prema prepoznatoj godini iz 11. st.), s okamenjenim, eventualno u međuvremenu urušenim (degeneriranim) starim slovnim oblicima. Zbog te pretpostavljene grafijske petrificiranosti datacijsko pitanje nas ne mora odviše brinuti no, ne poznavajući zakonitosti urušavanja glagoljičkih slova (malen broj takvih primjera), to ipak moramo imati na umu.

povjesničarsko suočavanje s ovim prevažnim spomenikom istočnoga krila hrvatskog glagoljštva. Kao što nas svojedobno, filologe i povjesničare, njegov pronalazak nije iznenadio, tako se i dalje nadamo novim otkrićima i još obilnijem popunjavanju glagoljaške karte naših južnih prostora.

THE NEWLY DISCOVERED GLAGOLITIC INSCRIPTION IN SOUTHERN CROATIA

NIKO KAPETANIĆ I MATEO ŽAGAR

Summary

This article covers the historical and paleographic aspects of the recent finding of the Glagolitic inscription in the Dubrovnik region of Konavle, the only Glagolitic epigraphic remains discovered south of the rivers Krka and Vrbas. Based on the supposition that the inscription dates from before the death of Manuel I Comnenus in 1180, the article highlights the historical environment which contributed to the emergence and development of the Glagolitic tradition in the southernmost Croatian lands. Although the authors are faced with the difficult problem of interpreting the fragment, they come forward with the assumptions that the Glagolitic script was either imported from Bosnia and Bulgaria, or that the Croats may have been introduced to it on the very site, in which case the inscription would provide evidence of Glagolitic continuity from as early as the 9th century.